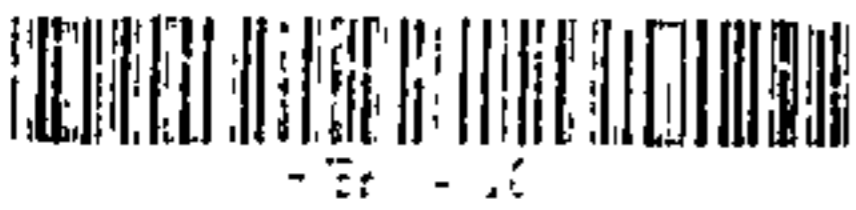

प्र.ग्रं.सं. वाचनालय, ठाणे

विषय : वा.वा.

दा. क्र. १६४३

१६४३

BVBK-0401643

म. प्र. सं. ठाणे, बाबनासाह नासा.

नाल म दुयरा विना

बा. क्र १६४३ दिनांक १६/१८/४
विषय ... क.....

वीचनालय बा.वा.
१६४३
१९८४

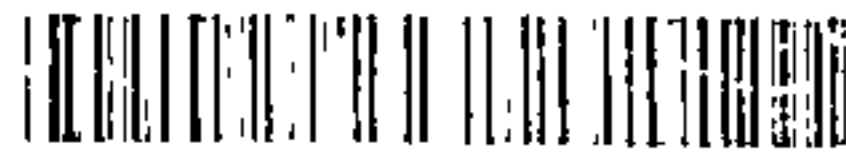
महाराष्ट्राची स्फूर्तिदात्री देवता

□ □ □ □ □ □ □ □

जि जा मा ता

□ □ □ □ □ □ □ □

म. श्री. दीक्षित

BVBK-0401643

अनिरुद्ध साहित्य

जिजामाता
म. श्री. दीक्षित

सर्वाधिकार
सुरक्षित

प्रकाशन क्रमांक : ६४

प्रकाशक

मुखपृष्ठ
अनंत सालकर

गजानन क्षीरसागर
अनिरुद्ध साहित्य
१४९३ क, सदाशिव,
पुणे ४११०३०

चतुर्थावृत्ती
१६ मे १९८४

मुद्रक
लालदास लोंढे
रेवती मुद्रणालय
सर्व्हे. नं. १२९,
दत्तवाडी
पुणे ४११०३०

आभार
इनामदार बंधु प्रकाशन

मूल्य बारा रुपये

तीर्थरूप आईस--

आई ! तुझ्याच ठायी सामर्थ्य नंदिनीचे
माहेर मंगलाचे अद्वैत तापसाचे
गांभीर्य सागराचे औदार्य या धरेचे
नेत्रांत तेज नाचे त्या शान्त चंद्रिकेचे.

— यशवन्त

अं त रं ग

✽ चरित्राविषयी थोडेसे	५
✽ संबंधित घटनांचा कालपट	६
१ दोन दैवते	९
२ अनाचार आणि अवतार	१३
३ जिजाऊचे माहेर	१८
४ रंगपंचमीचा बेरंग	२२
५ कन्या सासुन्याशी जाये-	२६
६ ऊन-पावसाचा खेळ	३१
७ शिवजन्म	३६
८ पतीचा पराक्रम आणि पुत्राचे शिक्षण	४२
९ मायलेकरांची एकरूपता	४९
१० उसने संभाजीचे घ्यावे	५३
११ वीरता आणि करुणा	५८
१२ वात्सल्य, पुत्राचे तसे प्रजेचे	६३
१३ हर्ष आणि खेद	६८
१४ स्मारक आणि पुण्यस्मरण	७३
✽ परिशिष्ट	७७

चरित्रविषयी थोडेसे

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जिजामातेचे हे चरित्र वाचकांच्या हाती देताना अतिशय आनंद व समाधान होत आहे. जिजामातेची स्वतंत्र अशी चरित्रे मराठीत नाहीत असे नाही. आहेत; पण ती जेमतेम एका हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकी. त्यांपैकी एक आहे कादंबरीवजा व बाकीची आहेत त्रोटक स्वरूपाची. तसे म्हटले तर जिजामातेचे मोठे चरित्र कुणी लिहू म्हटले तरी जमणार नाही. इष्ट होणार नाही, तथापि, तिजविषयी जास्तीत जास्त माहिती एकत्रित करून तिच्या थोरवीचे यथार्थ गुणवर्णन करणे शक्य आहे. मी असा एक प्रयत्न केला आहे.

जिजामाता ' हे चरित्र मी शक्य तो इतिहासाला धरून लिहिले आहे. तथापि, चरित्रनायिकेची व्यक्तिरेखा उठून दिसावी, तिची मूर्ती रसरशीत व विलोभनीय वाटावी म्हणून बखरी, पोवाडे, काव्य इत्यादींचाही उपयोग केला आहे. काही प्रसंग मी कल्पनेने चितारले आहेत. चरित्र जाणत्या विद्यार्थिवर्गासाठी व इतिहासाची आवड असणाऱ्या सामान्य वाचकांसाठी लिहिले असल्यामुळे व तेही विशिष्ट हेतूने लिहिले असल्यामुळे वरील सर्व साधनांचा तारतम्याने उपयोग केला आहे. ज्या प्रमुख ग्रंथांच्या आधारे हे चरित्र लिहिले—फुलवले त्यांची यादी शेवटी छापली आहे. जिज्ञासू वाचकांनी ही पुस्तकेहि जरूर वाचावीत.

या चौथ्या आवृत्तीचेहि वाचक पूर्वीप्रमाणेच भरघोस स्वागत करतील याची खात्री वाटते.

१६ मे १९८४
नवा ८६५ सदाशिव, पुणे ३०

— म. श्री. दीक्षित

जिजामातेशी संबंधित

पती शहाजी राजे यांचा जन्म	१६०० (सुमारे)
जिजाई आऊचा जन्म	१६०५ (सुमारे)
शहाजी-जिजाई यांचे लग्न	१६१३ (सुमारे)
शहाजीस वडिलांची जहागिरी	१६२० (सुमारे)
शहाजी सासन्याकडून जखमी	१६२०
जिजाईचे वडील जाधवराव मोंगलांकडे	१६२२-२३
वडील पुत्र संभाजीचा जन्म	१६२३
भातवडीची लढाई (सासरे विरुद्ध जावई)	१६२४
शहाजी आदिलशाहीकडे विजापुरास	१६२५ ते १६२८
शहाजी पुन्हा निजामशाहीत	१६२८ अखर.
वडील जाधवराव यांचा खून	२५-७-१६२९.
संभाजीचे लग्न-शिवनेरीस	१६३०
शिवाजीचा जन्म-शिवनेरीस	१९-२-१६३०
शहाजी मोंगलांचा मनसबदार	१६३० नोव्हेंबर
शहाजीस पुत्रदर्शन	१६३० नोव्हेंबर-डिसेंबर.
एकोजीचा (सावत्र मुलगा) जन्म	१६३१
शहाजीकडून निजामशाहीचा सांभाळ	१६३२-३६
माहुलीचा वेढा-शहाजीचा पराभव	१६३६
निजामशाहीचा अंत	१६३६
शहाजी पुन्हा आदिलशाहीत	१६३७
शहाजीस बेंगळूरची जहागिरी	१६३९
शिवाजीचे पहिले लग्न	१६४० एप्रिल.
जिजाबाई व शिवाजी बेंगळुराकडे	१६४१
मायलेकरांची पुण्यास पाठवणी	१६४१
जिजाई व दादाजीकडून शिवाजीस शिक्षण	१६४१-४५
हिंदवी स्वराज्याची शपथ	१६४५
शिवाजी कोंडाणा व पुरंदर घेतो	१६४७

घटनांचा कालपट

दादाजी कोंडदेवाचा मृत्यू	१९-७-१६४७
शहाजीची कैद व सुटका	१६४८ व ४९
जिजामातेकडून निबाळकराचे शुद्धीकरण	१६५२
मायलेकरांनी मंत्रोपदेश घेतला	१६५३
वडील पुत्र संभाजीचे वीरमरण	१६५५
संभाजीचा जन्म (शिवाजीचा मुलगा)	१४-५-१६५७
संभाजीच्या आईचा (सईबाई) मृत्यू	५-९-१६५९
अफजलखानाचा वध	१०-११-१६५९
पन्हाळ्याचा वेढा	२-३-१६६०
बाजीप्रभुचे वीरमरण	१३-७-१६६०
शहाजी महाराष्ट्रात (?)	१६६१
शायिस्तेखानावर छापा	६-४-१६६३
सुरतेवर पहिली स्वारी	१६६४ जानेवारी.
शहाजी राजांचे अपघाती निधन	२३-१-१६६४
जिजाईकडून खवासखानाच्या स्वारीचा इषारा	१६६४ (ऑक्टो. पूर्वी)
जिजामातेची तुळा-महाबळेश्वरी	६-१-१६६६
पुरंदरचा तह	१३-६-१६६५
शिवाजीचे आग्न्यास प्रयाण	५-३-१६६६
आग्न्याहून सुटका	१७-८-१६६६
राजगडास मायलेकरांची भेट	२०-११-१६६६
गड आला, पण सिंह गेला	४-२-१६७०
राजारामाचा जन्म	२४-२-१६७०
काशीबाईचा (सून) मृत्यू	६-२-१६७४
सोनियाचा दिवस-शिवराज्याभिषेक	६-६-१६७४
जिजामातेचे निधन	१७-६-१६७४
शिवाजीमहाराजांचे निधन	३-४-१६८०

जि जा मा ता

दोन दैवते

सुमारे तीनशे वर्षापूर्वी मुसलमानी, म्हणजे परकी सत्तेविरुद्ध झगडून ज्यांनी महाराष्ट्राचे आनंदवनभुवन केले व हिंदवी स्वराज्याचे तोरण उभारले त्या छत्रपती शिवाजीमहाराजांचे चरित्र आबालवृद्धांना चांगले ठाऊक आहे. शिवाजी हे महाराष्ट्राचे चैतन्यशाली दैवत आहे. शिवाजी म्हणजे स्वाभिमान. शिवाजी म्हणजे साहस. शिवाजी म्हणजे पराक्रम. शिवाजी म्हणजे शहाणपण. शिवाजी म्हणजे धर्माभिमान-राष्ट्राभिमान. शिवाजी म्हणजे शक्ती-युक्तींचा स्फूर्तिदायक आदर्श. मराठी माणसे शिवाजीवर नुसते प्रेम करीत नाहीत तर त्याची भक्ति करतात, आरती करतात रामायण-महाभारताप्रमाणेच शिवचरित्राचे वाचन आणि गायन मराठी माणसास प्रिय आहे.

शिवाजी महाराजांची थोरवी काय वर्णावी ! किती वर्णावी ! आजवर ती कितीकांनी वर्णिली आहे. मराठी भाषेत शिवाजीसंबंधी जेवढे लिहिले गेले तेवढे एकाही व्यक्तीविषयी लिहिले गेले नाही. १९८४ साल संपत आले तरी अद्याप शिवचरित्रे लिहिली जात आहेत. त्याच्याविषयी सतत लिहिले बोलले जात आहे शिवाजी ही महाराष्ट्राला व्यक्ती वाटत नाही, तर विभूती वाटते शिवकालीन लोक तर त्यास अवतार मानीत. समर्थ रामदासस्वामींनी शिवाजीची अलौकिक कर्तबगारी पाहिलेली व ऐकलेली. शिवाजीच्या मागे संभाजीने स्वराज्याचा रथ हाकण्याची जबाबदारी अंगावर घेतल्यावर समर्थानी त्यास जो उपदेश केला त्यावरून शिवाजीच्या थोरवीची चांगली कल्पना येते—

शिवरायास आठवावे । जीवित्त्व तृणवत् मानावे
इहलोकी परलोकी राहावे । कीर्तिरूपे ॥

शिवरायाचें आठवावें रूप । शिवरायाचा आठवावा प्रताप
 शिवरायाचा आठवावा साक्षेप । भूमंडळी ॥
 शिवरायाचें कैसें बोलणें । शिवरायाचें कैसें चालणें
 शिवरायाची सलगी देणें । कैसें असें ॥

पण आपण एक लक्षात ठेवले पहिजे की, मोठी माणसे जन्मापासून काही मोठी नसतात. नदी उगमस्थानी लहान असते. वृक्ष आरंभाला इवल्याशा बोट्टाएवढा असतो. शिवाजीने आपल्या पन्नास वर्षांच्या आयुष्यात अद्भुत पराक्रम केला व अलौकिक कर्तृत्व दाखविले ते एकाएकी नव्हे. तर हळूहळू टप्प्याटप्प्याने व क्रमाक्रमाने. गुरुजनांची कृपा संपादून. मातेची प्रेरणा व आशीर्वाद घेऊन. लोकस्थिती जाणून व लोकसंघटना करून आणि शक्तियुक्ती वापरून. नदीसारखे वळणे घेत ती कर्तृत्वगंगा वाहत होती. कधी शांतपणे, सरळपणे तर कधी वाटेतल्या खडकांशी टकरा देत व घनगंभीर आवाज करीत. सागराकडे जाताना नदी रुंदावत जाते त्याप्रमाणे शिवाजीचे कर्तृत्व प्रतिकूल परिस्थितीतही फोफावत होते. या कर्तृत्वाला बहर येऊन इ. स. १६७४ च्या ६ जूनला किल्ले रायगडावर शिवाजी महाराष्ट्राचा ' राजा ' झाला.

देशाचा पालनवाला । तो शिवाजी राजा झाला
 धर्माचा रक्षणवाला । तो शिवाजी राजा झाला
 वैकुंठ रायगड केला । लोक तो देवगण बनला
 शिवराजा विष्णू झाला । वंदन त्याला ॥

या शब्दांत स्वातंत्र्य-शाहीर कै. गोविंदांनी स्वराज्याची नांदी गाइली आहे. शिवाजीस राज्याभिषेक झाला त्या वेळी महाराष्ट्रात आनंदीआनंद व्हावा हे स्वाभाविकच आहे. तथापि, या राज्याभिषेकप्रसंगी उपस्थित असणाऱ्या त्याच्या वृद्ध जिजामातेस किती आनंद व्हावा ! हर्षातिरेकाने खरे म्हणजे तिचे डोळे याच वेळी मिटायचे. कर्मधर्मसंयोगाने या प्रसंगानंतर अकरा दिवसांनीच ती निधन पावली व शिवाजी राजे पोरके झाले. होय, पोरके झाले, उदास झाले, बहुत कष्टी झाले, ढसढसा रडलेसुद्धा. एवढा मोठा पराक्रमी, पोलादी पुरुषोत्तम- पण आईच्या ताटातुटीने अजाण बालका-

प्रमाणे रडला व अपार दुःखीकष्टी जाहला. अन्न जाईना, स्वारीवर निघ-
वेना की कारभार नीट मुचेना. आणि त्याचे कारण एकच—

शिवाजी हे जसे महाराष्ट्राचे दैवत तसेच जिजामाता हे खुद्द शिवाजीचे
दैवत होते. सर्वस्व होते. जिजामाता ही केवळ शिवाजीची जन्मदात्री नव्हती
तर न्याची स्फूर्ती होती, मार्गदर्शिका होती, आधार होती. सावली होती,
शिवाजीच्या कर्तृत्वाची पाळेमुळे जिजामातेच्या अंतःकरणात होती. शिवाजीला
वडील शहाजी राजे याचा सहवास फारसा लाभलाच नाही; जिजामातेचा
मात्र अगदी जन्मापासून भरपूर लाभला. जिजामातेचे पुत्रप्रेम अजोड होते व
शिवाजीची मातृभक्ती अतुलनीय होती. मातृसुख लाभणे ही भाग्याची गोष्ट
आहे. त्यातून जिजामातेसारख्या गुणी व कर्तृत्ववान् मातेचे सहवास सुख लाभणे
आणखीनच दुर्लभ. शिवाजीला अशा अपरंपार मातेचे छत्र लाभले होते.
राज्याभिषेकसमयीच्या छत्रवामरांपेक्षाही मातेच्या ममतेच्या छत्राची मात-
ब्बरी त्याला अधिक वाटत होती. आणि का वाटू नये ?

शिवाजीला जन्म कोणी दिला ? कोणत्या बिकट परिस्थितीत दिला ?
त्याला दूध कोणी पाजिले ? न्हायला कोणी घातले ? काजळ-तीट करून
झोपवीत कोण होते ? अंगाई गीते कोणी म्हटली ? दूध-भात कोणी भर-
वला ? परवशतेचा वागुलबोवा त्याला कोणी दाखवला ? आणि तो पाहून
विचकल्यासारखे झाल्यावर राम-कृष्णांच्या गोष्टी सांगून त्याची भीती कोणी
घालविली ? शिवाजीच्या बाल-लीलांना मर्दानी वळण कोणी लावले ? शिवा-
जीच्या अचपल मनाला स्वराज्याची गोडी कोणी लावली ? अवखळ मनो-
वृत्तीला स्वधर्मप्रेमाचा पान्हा कोणी पाजिला ? घरात वडील आणि विश्वा-
साचे माणूस म्हणजे एक दादाजी कोंडदेव. पण त्याला रक्ताच्या माणसाची
सर कशी येणार ? मायेची ऊव काही न्यारीच ! आईच्या वर्तनाचा व
शिकवणीचा मुलांवर सर्वांत अधिक परिणाम होतो. बालपणी काय किंवा
मोठेपणी काय, शिवाजीला मायेचे व विश्वासाचे वाटणारे एकच परमधाम
होते आणि ते म्हणजे त्याची तीर्थरूप आई—मातुःश्री जिजामाता !

शिवाजीसारखा असामान्य पुरुष जिला देवतासमान मानीत होता ती माता
केवढ्या योग्यतेची असेल याची कल्पना येऊ शकते. पुत्राच्या मोठेपणात
तिचा फार मोठा वाटा होता. पुत्राच्या मनाची विजिगीषू जडण—घडण तिनेच

केली होती यात शंका नाही. जिजामाता ही केवळ शिवाजीची आई म्हणून मोठी नव्हती. असे मोठेपण कोणाला लाभत नाही. लाभले तरी टिकत नाही व तसे ते कोणी कोणाला लाभूही देत नाही. जिजामातेला स्वतंत्र कर्तृत्व निःसंशय होते. पण तिचा पुत्र एवढा कर्तृत्ववान निघाला की, त्याने तिन्ही लोकी झेंडा लावला. त्यामुळे खुद्द तिचे कर्तृत्व पुसट झाले. वास्तविक पाहता या अलौकिक मायलेकरांचे जीवनप्रवाह एकमेकांत इतके मिसळले आहेत की, स्वतंत्रपणे एकमेकांचा प्रवाह दिसूच शकत नाही. दोघांच्या इच्छा-आकांक्षा एकरूप होत्या. करता येईल ते मातेने केले व उरलेला सिंहाचा वाटा शूर पुत्राने उचलला. सारांश, जिजामातेचे चरित्र म्हणजेच शिवाजीचे चरित्र व शिवाजीचे चरित्र (निदान राज्याभिषेकापर्यंतचे) म्हणजेच जिजामातेचे चरित्र.

कर्तृत्ववान स्त्रीला कर्तृत्व दाखविण्यास आपल्या धर्माने किंवा समाजाने कधीही प्रतिबंध केलेला नाही याची साक्ष इतिहास देईल. जिजामातेच्या चरित्रावरून तरी ही गोष्ट पटण्यासारखी आहे. सामान्य जनांच्या समजूती-प्रमाणे ज्याला संसारसुख किंवा पतिसौख्य म्हणतात ते जिजामातेला फारसे मिळाले नाही. उलट, तिचे आयुष्य हे अडचणींनी, संकटांनी व मूक दुःखाने भरलेले होते. पण अशाही प्रतिकूल परिस्थितीत या गुणी स्त्रीने पुत्राच्या कर्तृत्वाला खतपाणी घातले व त्याला स्वतंत्रतेचा राजा झालेला वघण्यात आपल्या जीविताची सार्थकता मानली.

जिजामाता दीर्घायुषी होती. तिच्या चरित्रांतील जेवढ्या घटना इतिहासात नमूद आहेत त्यांच्या आधारे तिचे एक सुसूत्र चरित्र आपण समजावून घेऊ. ज्या स्त्रीचे चरित्र निवर्तन शिवाजी महाराजांस प्रेरक होते, तिचे चरित्र आजच्या सर्वसामान्य वाचकांस, विशेषतः विद्यार्थीवर्गांस खात्रीनेच आदर्श व स्फूर्तिदायक वाटेल. कवींद्र परमानंद व सभासदांपासून तो पुरंदरे-काळे यांच्यापर्यंत अनेक कवींनी, बखरकारांनी, संशोधकांनी व चरित्रलेखकांनी शिवचरित्राचे गायन केले आहे. यातील ठळक साधनांच्या आधारे प्रस्तुत चरित्रात जिजामातेची ठसठशीत व रसरशीत मूर्ती उभी करण्याचा यत्न करित आहे. या मूर्तीची घडण कोणत्या परिस्थितीत झाली ती परिस्थिती आपण आधी पाहू.

अनाचार आणि अवतार

जिजामाता ज्या काळात जन्मली तो काळ परतंत्रतेचा होता. यावेळी भारतात जवळजवळ सर्वत्र मुसलमानी सत्तेचा अंमल होता. काही ठिकाणी जे हिंदू राजेरजवाडे होते ते दुबळे होते. त्यांना मुसलमानांच्या आक्रमणाचे नेहमी भय वाटत असे. मुसलमानी सत्ता बोलून चालून परधर्मी होती. राज्य-विस्तार व धर्मप्रसार हे दोन मुख्य हेतू मनात धरून मुसलमानांनी भारतात सर्वत्र आक्रमणे केली व हिंदू लोकांतील दुहीचा आणि दुर्बलतेचा फायदा घेऊन त्यांनी आपली सत्ता चांगली दृढमूल केली. मुसलमानांच्या या आक्रमणाला खरा पायबंद घाताला तो मराठ्यांनी. उत्तरेच्या रजपुतांनी मोंगली आक्रमणाच्या लाटा थोपविण्याचा थोडाबहुत प्रयत्न केला. पण तो फारसा यशस्वी झाला नाही. कित्येक रजपुत राजे व सरदार मुसलमानांची चाकरी करण्यात धन्यता मानीत होते. त्यांच्यापैकी कित्येकांनी दिल्लीवर मोंगली सत्ता बळकट करण्यास चांगला हातभारही लावला आहे.

भारतात मुसलमानांच्या स्वान्या होण्यापूर्वी अर्थातच हिंदू व बौद्ध राज्ये नांदत होती आपणाला संबंध भारताच्या परिस्थितीशी तूर्त कर्तव्य नाही. आपण नर्मदेच्या दक्षिणेकडील भारताची व महाराष्ट्राची परिस्थितीच स्थूलमानाने पाहू. मुसलमानांची आक्रमणे वायव्येकडून झाल्याने प्रथम त्यांची सत्ता उत्तर भारतात पसरणे साहजिक होते. दक्षिणेकडे ती सत्ता पसरण्यास काही काळ लोटावा लागला. त्यांतून दक्षिणेकडचा भाग हा डोंगराळ व त्यामुळे दळणवळणास थोडा गैरसोयीचा असल्यामुळे या अपरिचित भागात त्या सत्तेचा प्रसार सुलभपणे होणे शक्य नव्हते. दक्षिण भारतात, म्हणजे महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगणादी भागांत, मुसलमानी सत्ता प्रस्थापित होण्यापूर्वी आंध्रभृत्य, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव अशी हिंदू साम्राज्ये नांदत होती.

कदंब, शिलाहार अशी लहान-मोठी राज्येही सुखेनैव विसावत होती. पण ही सारी साम्राज्ये नि राज्ये संकुचित धर्मभावना, जातिभेद, सत्ताभिलाषा इत्यादी कारणांमुळे पोखरत गेली व अखेर आक्रमक सत्तेने ती धुळीला मिळविली. खिलजी साम्राज्याने नर्मदा-तापीच्या अलीकडे एकदा हातपाय पसरण्यास सुरुवात करताच हिंदूंना विजयश्री जणू सोडूनच गेली.

महाराष्ट्रात इ. स. ११८७ ते १३१८ पर्यंत यादवांचे साम्राज्य होते. ते कोलमडून पडले. तदनंतर महाराष्ट्र, कर्नाटक व तेलंगणादी मुलुखाला हसन गंगू ऊर्फ अल्लाउद्दिनाच्या बहामनी राज्याने ग्रासले. ही राजवट सुमारे दीडशे वर्षे टिकल्यावर (इ. स. १५२६ पर्यंत) तिची पाच छकले होऊन स्वतंत्र शाह्या स्थापन झाल्या. अहमदनगरची निजामशाही, विजापूरची आदिलशाही व गोवळकोंड्याची कुतुबशाही या तीन शाह्या (राजवटी) या वेळी-प्रमुख होत्या. याशिवाय चौथी यांच्यापेक्षा प्रबळ अशी दिल्लीला मोंगल वादशहांची सत्ता होती ती वेगळीच. मुसलमानांच्या या चार सत्ता नांदत असतानाच दक्षिणेकडे तुंगभद्रेपलीकडे कन्याकुमारीपर्यंत एकमेव असे हिंदू साम्राज्य टिकून होते आणि ते म्हणजे विजयनगरचे. साधारणपणे कर्नाटकात हे साम्राज्य नांदत होते असे म्हटले तरी चालेल. तथापि, बहामनी राज्याची छकले झाल्यानंतर सुमारे चाळीस-पन्नास वर्षांनी हे स्वराज्यही अस्तंगत झाले (इ. स. १५६५). या साम्राज्याचे काही अवशेष लहानमोठ्या राजेरजवाड्यांच्या रूपाने पुढे कित्येक वर्षे तग धरून होते; पण आदिलशाहीने त्यांच्यापैकी अनेकांना गिळंकृत केले. अशा रीतीने संपूर्ण महाराष्ट्र व दक्षिण भारतात मुसलमानांची सत्ता प्रस्थापित झाली, इतकेच नव्हे तर ती हिंदू लोकांच्या थोडीवहुत अंगवळणीही पडली.

मुसलमानांच्या या ज्या चार सत्ता नांदत होत्या त्यांचा कारभार सर्वसाधारणपणे हिंदू प्रजेला मोठा जाचक होता. विशेष म्हणजे या चार सत्ता एकाच धर्माच्या असून आपआपसात सत्तेसाठी व राज्यविस्तारासाठी झगडत होत्या. कोण केव्हा बादशहा होईल व वजीर होईल याचा नेम नसे. कोण कोणाशी लढाई करील किंवा तह करील याचाही अंदाज नसे. दक्षिणेतील तिन्ही शाह्यांवर दिल्लीकर मोंगल बादशहा वर्चस्व गाजवीत. किंबहुना त्या गिळंकृत करण्याचाच त्याचा सतत यत्न होता. याउलट मोंगली वर्चस्व झुगा-

रून देण्यासाठी दक्षिणेतील तिन्ही शाह्यांची वरवर एकजूट दिसे. पण स्वार्थासाठी या शाह्या पुन्हा आपआपसात भांडत असत. एकमेकांवर त्यांचा विश्वास नसे. लढाया, तह, राज्यकारभारातील खांदेपालट, खून, मुलुखगिरी हे प्रकार सतत चालू असत. त्यातल्या त्यात निजामशाहीचा कारभार जरा सुसह्य होता. हिंदूंना थोड्याफार स्वाभिमानाने दिवस काढता येत होते. पराक्रमी व गुणी हिंदूंच्या कर्तृत्वाला निजामशाहीत पुष्कळ वाव होता. तसे म्हटले तर सर्वच मुसलमान सत्ताधीशांच्या पदरी थोडेबहुत हिंदू लोक होतेच. या लोकांच्या वळावरच त्यांच्या सत्ता भारतात लवकर रुजल्या व फोफावल्या. तथापि, निजामशाहीत हिंदूंच्या कर्तृत्वाला अधिक वाव असे यात शंका नाही.

मुसलमानी सत्ता हिंदूंना जाचक का वाटत होत्या ? पहिले उघड कारण म्हणजे त्या सत्तांचा हेतू राज्यविस्तार व धर्मप्रसार हा होता. या हेतूच्या सिद्धीसाठी मुसलमानांनी साम-दाम-दंड-भेदादी सर्व मार्ग अवलंबिले. विशेषतः दाम-दंड-भेदावर म्हणजे, अन्याय व जुलमावरच त्यांचा अधिक भर होता. उत्तरेकडून येणाऱ्या व तिकडून आल्यावर स्थायिक झालेल्या कडव्या मुसलमानांनी हिंदू प्रजेवर अतिशय जुलूम केला. हा जुलूम नानाप्रकारचा होता. लढाईच्या प्रसंगी लूटमार व जाळपोळ केली जाई. सक्तीने वाटवले जाई. जबरदस्तीने दंड व कर वसूल केला जाई. मंदिरे पाडली जात. मूर्ती फोडल्या जात. स्त्रियांची अब्रू कधीच सुरक्षित नसे. मायबहिणी राजरोस पळविल्या जात. प्रजेचे जीवित सुरक्षित नसे. मुसलमानी परचक्रामुळे सर्वत्र गलबला माजून गेला. प्रजेची अक्षरशः नागवण होत होती. मुळात आपला महाराष्ट्र तुटपुंज्या उत्पन्नाचा कष्ट केल्याशिवाय अन्न मिळणार नाही अशी स्थिती. प्रदेश दगडाधोंड्यांचा. लोक काटक व कणखर, तसेच गरीब व धर्मभोळे. पण परतंत्रतेच्या वरवंट्याखाली भरडून निघत होते. त्यामुळे स्वार्थ, अनाचार व भयडपणा बोकाळला. परक्यांची चाकरी कित्येकांना करावी लागे. मग हळूहळू त्यांची भाकरीही गोड लागे. मुसलमानांचे राज्य ही आपत्ती दैवी व अटळ वाटू लागली. स्वाभिमान लोपला, पराक्रम संपला. पराक्रम गाजवलाच तर तो स्वार्थासाठी व परसत्तेचे हात बळकट करण्यासाठी. अशा नि सत्त्व वातावरणात दुष्काळासारखी अस्मानी आपत्ती आदळली की, मग प्रजेचे हाल कुत्रे खात नसे. प्रजा निराधार व अनाचारी होई.

ज्ञानेश्वर, तुकाराम व रामदासादी साधूसंतांनी प्रजेची ही परतंत्र, दुःखी-दरिद्री अवस्था पाहिली व तळमळीने लिहून ठेवली. तत्कालीन राजकीय परिस्थितीत समाजजागृतीचे जेवढे कार्य करता येईल तेवढे त्यांनी केले. जिजामातेने शिवाजीला जन्म देण्यापूर्वी तुकाराम व रामदासांनी तत्कालीन समाजस्थितीचे जे भेदक चित्र रंगविले ते अगदी बोलके आहे—

सोडिले आचार । द्विज चहाड झाले चोर
टिळे लपवित्ती पातडी । लेती विजारा कातडी
नीचाचे चाकर । चुकलीया खाती मार
राजा, प्रजा पीडि । क्षेत्रीं दुश्चितासी जोडी
वैश्यशूद्रादिक । हे तो सहज नीच लोक
तुका म्हणे देवा । काय निद्रा केली धावा.

पदार्थमात्र तितुका गेला । नुस्ता देशचि उरला
येणे करितां बहुतांला । संकट जालें
माणसा खावया अन्न नाही । आंथरूण पांघरूण तेही नाही
घर कराया सामग्री नाही । काय करिती.
कितेक अनाचारी पडिली । कितेक याति भ्रष्ट जाली
कितेक ते आक्रंदली । मुलेंबाळें
काहीच पाहतां धड नाही । विचार सुचेना काही
अखंड चितेच्या प्रवाही । पडले लोक.

धार्मिक प्रवृत्तीच्या हिंदू प्रजेवर धर्मांध सत्ताधान्यांकडून कसा जुलूम होतो असे याचा एक ठळक दाखला सांगण्यासारखा आहे.

पुणे जिल्ह्यातील आंबेगाव तालुक्यात घोडे येथे एक जुनी मशीद आहे त्या मशिदीतील इ. स. १५८६ च्या फारसी शिलालेखात 'हे मुहम्मदा, जनाब मीर मुहम्मद झमान याने परमेश्वराच्या कृपेसाठी तीस व तीन देवळे मोडली व या खराबावादेत (घोडे) इमारतीचा पाया घातला' असे प्रौढीने लिहिले आहे. मशीद उभारण्यासाठी देवळे पाडायची, आणि परमेश्वराची

कृपा संपादन करायची ! केवढे अज्ञान ! केवढी असहिष्णुता ! या उलट परमेश्वरावर हरघडी कोसळणारे हे संकट निवारण्यासाठी हिंदूंनी मात्र केवळ त्या परमेश्वराची करुणा भाकली, प्रार्थना केल्या, अवतार घ्या म्हणून विनवण्या केल्या. जुलमी सत्ता त्यांना नकोशी झाली होती. पण सर्वस्वी देवावर भार घातल्यामुळे त्यांना मार्ग सापडत नव्हता. जे पराक्रमी होते ते बलाढ्यांची चाकरी करीत होते आणि जे दुर्बल होते ते अगतिकतेने अवताराकडे डोळे लावून बसले होते. म्लेंच्छसत्तेने पिडलेल्या लोकांची शिव-जन्मापूर्वी भावना काय होती हे ' राजव्यवहारकोशा ' तील पुढील ओळींवरून दिसून येईल:

देवदेव रिपवो वसुंधरां पीडयन्ति यवना भृशातुरं ।
 तत्कुरुष्व जगतीसमीहितं म्लेंच्छवर्गमधुना शृणीहि तं ॥
 साध्वी जिजूर्नाम सुलक्षणास्ते पत्नी दिलीपस्य सुदक्षिणेव ।
 त्वं शाहपृथ्वीपतिवीरपत्न्यथामस्यां समासाद्य मनुष्यजन्म
 म्लेंच्छापहत्या सुखमारचय्य भूमेः पुनः स्थापयवर्णधर्मान् ॥

अर्थ— हे देवाधिदेवा, हे यवन पृथ्वीला भारी पीडा देत आहेत. त्यांचा नाश करून तू लोकांना संकटातून सोडव. पृथ्वीपती शहाजीराजांची साध्वी वीरपत्नी जिजाबाई केवळ दिलीपराजाच्या पत्नीसारखी आहे. तिच्या पोटी, देवा, तू जन्म घे म्हणजे या म्लेंच्छांचा (यवनांचा) नाश होऊन वर्णधर्माची पुन्हा स्थापना होईल व पृथ्वीला सुख लाभेल.

जिजाऊचे माहेर

ज्या थोर स्त्रीने शिवाजीस जन्म दिला तिचे कुल म्हणजे घराणे, गर्भ-श्रीमंत, पराक्रमी, प्रतिष्ठित व नावाजलेले होते. जाधव हे या घराण्याचे नाव. देवगिरी ऊर्फ दौलताबाद येथील यादव साम्राज्य कोलमडून त्यातील राजवंशाच्या ज्या अनेक शाखा-उपशाखा झाल्या त्यांतील एक शाखा सिदखेडला वमती करून राहिली. पुढे यादव नावाचा लोप होऊन 'जाधव' नाव प्रचलित झाले असावे. जाधवांची काही घराणी देऊळगाव, औरंगाबाद इत्यादी भागात पांगली व एक घराणे सिदखेडला स्थिरावले. जिजाऊ याच सिदखेडच्या घराण्यांतली. सिदखेड गाव पूर्वी निजामशाहीत होते. सांप्रत ते विदर्भातील बुलढाणा जिल्ह्यात मेहकर तालुक्यात आहे. कृष्णाची रुक्मिणी विदर्भकन्या होती. विदर्भाच्या संपन्न कुशीत तदनंतर जन्मलेली कुलकन्या म्हणजे जिजाऊ, जिजू किंवा जिजी. सिदखेडच्या आसपासचा प्रदेश सुपीक व डोंगराळ. पैतृगंगा व खडकपूर्णा या नद्यांनी पावन झालेला. पाऊसपाणी बऱ्यापैकी. हवा साधारणपणे थंड. जवळच अजिंठ्याचा डोंगर. औरंगाबाद व वेरूळ ही प्रसिद्ध ठिकाणेही फारशी लांब नाहीत.

जिजाऊच्या वडिलांचे नाव लखूजी जाधव व आईचे नाव गिरजाबाई ऊर्फ म्हाळसाबाई. जुन्या ऐतिहासिक वाङ्मयात लखूजीचा उल्लेख सर्वत्र लखूजी किंवा लुकजी जाधवराव या नावाने केलेला आढळतो. लखूजीचे मूळ नाव लक्ष्मणसिंह असल्याचाही उल्लेख आहे. लक्ष्मणसिंहाचे व्यवहारात लखूजी किंवा लखूजी होणे अगदी शक्य वाटते. तसेच या शाणव कुळी घराण्याची प्रतिष्ठा लक्षात घेता 'जाधवा' चे जाधवराव हे बहुमानार्थक रूप रूढ होणेही शक्य आहे. लखूजी जाधवरावाचा जन्म नेमका कोठे व केव्हा झाला हे इतिहास सांगू शकत नाही. तथापि निजामशाही राज्यात दौलता-

वादेच्या आसपासच तो होणे शक्य दिसते. लखूजीचा १६२९ साली निजाम-शाही दरबारात खून झाला. त्या वेळी तो पाऊणशे-ऐशी वर्षांचा होता असा एक उल्लेख मिळतो. जिजामाता मृत्युसमयी अशीच दीर्घायुपी होती. वंशपरंपरा किंवा आनुवंशिकता लक्षात घेतल्यास लखूजीचा वृद्धापकाळ खरा मानण्यास हरकत नाही व तसा तो मानल्यास इ. स. १५५० च्या सुमारास त्याचा जन्म झाला असावा. जिजाऊचा सासरा मालोजी भोसले हा वयाने जवळजवळ लखूजीच्याच बरोबरीचा होता.

जाधव मंडळींची नांवे ब्रह्ममनी राज्यापासून ऐकू येतात. गोविंदजी व ठाकरजी जाधव हे त्या राज्यातील प्रसिद्ध पुरुष होत. तालिकोटच्या लढाईत मुसलमानांतर्फे लढणाऱ्यांत विठोजी जाधव या सरदाराचा उल्लेख आहे. लखूजीसकट सर्वच जाधव मंडळी पराक्रमी होती. शेतीवाडीपेक्षा त्यांची मदार पराक्रमावर होती. तलवार गाजवावी, सरदारकी मिळवावी व राजाप्रमाणे ऐश्वर्यास चढावे अशी या घराण्याची परंपरा दिसते. यादववंशाचा अभिमान त्यांच्या रक्तात सळसळत असला पाहिजे. अशा पराक्रमी वीरांना मोंगली सत्ता नेहमी सरदारकीचे व मनसबीचे आमिष दाखवी. हिंदू लोकांना हाताशी धरल्याशिवाय हिंदूंवर राज्य करणे त्यांना शक्य नसे. या वीरांच्या अंगी कुलाभिमान, जात्यभिमान पराकोटीचा होता; तथापि यांचे अभिमान व पराक्रम हे फक्त स्वतःपुरते व स्वजनांपुरते असत. आपला धर्म, देश व समाज यांची चिंता त्यांना फारशी नव्हती. स्वराज्याची कल्पना त्यांना कधी शिवली नाही. स्वातंत्र्याची आकांक्षा त्यांनी कधी धरली नाही. त्यामुळे यांच्या पराक्रमाचा फायदा परक्यांना मिळे. स्वतंत्रतेची दृष्टीच नसल्यामुळे आमचे हे वीरपुरुष स्वहितासाठी कधी मोंगलाईत, तर कधी निजामशाहीत तर कधी आदिलशाहीत चाकरी करीत व तेथे प्राप्त होणाऱ्या मानसन्मानावर तृप्त राहत. तृप्त किंवा संतुष्ट होण्याने प्रगती खुंटते, कर्तृत्व खुरटते.

जिजाऊचे वडील लखूजी हे कुलाभिमानी, महत्त्वाकाक्षी व पराक्रमी होते. त्यांच्या अंगी विलक्षण धैर्य व तडफ होती. स्वभाव थोडा रागीट व अस्थिर स्वरूपाचा होता. वृत्ती काहीशी सुखासीन होती. मूळचा तो सिंदखेडचा देशमुख. पराक्रमाच्या ईर्ष्येने फौजबंद झाला. फौजबंद लढवण्यांना चाकरीची कधीच वाण नसे. लखूजीचे गुण हेरून निजामशहाने त्याला आपल्या पदरी

बाळगले. पुढे त्याचा वाढता पराक्रम पाहून सिदखेड पडतूर, खेरडे वगैरे प्रांत त्याला खाजगी खर्चास दिले व पंचहजारी सरदारकी वहाल करून वैजापूर, गांडापूर, फुलंवर, पैठण वगैरे महाल खर्चासाठी लावून दिले. निजामशहाची त्याच्यावर अतिशय मर्जी बसली. इतकी की, एकदा भाऊबीजेला लखूजीच्या पत्नीने, म्हणजे म्हाळसाबाईने शहाला ओवाळले व त्या निमित्ताने किल्ले दौलताबादची देशमुखीही लखूजीस प्राप्त झाली. लखूजीकडे या वेळी २७ महाल व ५२ चावड्यांचा अधिकार होता असे म्हणतात. यावरून निजाम-शाहीत तो किती श्रेष्ठ पदाला पोचला होता याची कल्पना येते.

लखूजीस एक धाकटा भाऊ होता. त्याचे नाव जगदेवराव. भावाभावांचे एकमेकांवर फार प्रेम होते. जगदेवरावास मूलवाळ नव्हते. त्यामुळे भावावर व त्याच्या मुलावर त्याची फार माया होती. जिजाऊला तर त्याचा फार लळा होता. लखूजीचा एक मुलगा बहादुरजी याला जगदेवरावाने दत्तक घेतले होते. खुद्द लखूजीस चार मुलगे व एक मुलगी अशी अपत्ये होती. दत्ताजी, अचलोजी, रघूजी व बहादूरजी हे चार मुलगे व जिजाऊ ही मुलगी. जिजाऊ एकुलती एक मुलगी असल्याने आई-वडिलांची ती साहजिकच लाडकी होती. तिचा जन्म सिदखेड येथे इ. स. १५९७ च्या सुमारास झाला. लखूजीचा थोरला मुलगा दत्ताजी इ. स. १६२० च्या सुमारास हत्तीवरून माजलेल्या एका चकमकीत भोमल्यांकडून मारला गेला. त्याला एक मुलगा होता. त्याचे नाव यशवन्तराव. भोसले कुटुंबात जिजाऊ पडल्यानंतर ही दोन्ही कुटुंबे काही वर्षे सलोख्याने नांदत होती. तथापि, मालोजीच्या पश्चात् हा सलोखा नीट राहिला नाही, हत्तीच्या निमित्ताने उडालेली चकमक, तदनंतर १६२४ साली झालेली भातवडीची लढाई, पुढे जादयाचे (शहाजी) दरवारात वाढलेले प्रस्थ इत्यादी निमित्ताने या दोन्ही कुटुंबांचे चांगलेच विघडले होते. लखूजीचा खून होण्यापूर्वी काही दिवस हे संबंध पुन्हा सुधारले व त्याच्या खूनानंतर तर पूर्वीचा सलोखाही निर्माण झाला. शिवाजीच्या नातवापर्यंत, म्हणजे शाहूपर्यंत या दोन कुटुंबातील कर्ते पुरुष सहकार्याने नांदत असल्याचे आढळते. लखूजीस बहादुरजी नावाचा जो मुलगा होता त्याची नात (मानसिंग याची मुलगी) राजमबाई ऊर्फ अबिकाव ई शाहूस दिली होती. तसेच दुमरा एक मुलगा अचलोजी याला संताजी ऊर्फ सृजनसिंह नावाचा मुलगा होता. तो शिवाजीचा थोरला भाऊ

संभाजी याजवरोबर असे. कर्नाटकात कनकगिरीच्या लढाईत संभाजीवरोबर तो मारला गेला असे सांगतात.

जाधवांचे घराणे हे असे पराक्रमी होते. खुद्द लखूजी पराक्रमाच्या जोरावर निजामशाहाला व मोगलांना झुलवीत होता. मलिकंवराला वन्हाडचा भाग मिळवून देण्यात लखूजीने मोठी मदत केली होती. पुढे मलिकंवरचे नि त्याचे विनमून तो मोगलांना मिळाला. चांदविवीने अहमदनगर लढविले त्या वेळच्या लढ्यातही लखूजीने मर्दुमकी गाजविल्याचा उल्लेख मिळतो. जिजाऊचे वडील हे असे पराक्रमी व कर्ते होते. एका बखरीत त्यांचे वर्णन ' लुकजी जाधवराव देशमुख, सरकार दौलताबाद, सिदखेडकर, निजामशाही मनसबदार ' असे केलेले आढळते. बालपणी जिजाऊ कधी सिदखेडास तर कधी दौलताबादला असे. या चुणचुणीत मुलीला आईबापांनी कधी काही कमी पडू दिले नाही.

रंगपंचमीचा बेरंग

इ. स. १६०५ चा सुमार असेल. जिजाऊ या वेळी सात आठ वर्षांची असावी परकर-चोळी नेसणारी मुलगी. मोठी चुणचुणीत, चलाख आणि पाणीदार. वोलकी आणि खांडकर. तिची वेणी घालायची म्हणजे दासींची कोण तारांबळ उडे ! रस्त्यातून जाणाऱ्या हत्तीची मिरवणूक बघण्यात जिजीला कोण आनंद वाटे ! आपल्या रागीट आईचीसुद्धा तिला भीती नसे. दासी तिला हाक मारून, हात धरून वाड्यात नेत. पण मिरवणूक संपेपर्यंत ती उठत नसे. हत्ती पाहण्याचा जसा हट्ट तसाच घोड्यावर बसण्याचा, पागेत तऱ्हेतऱ्हेचे उमदे नि देखणे घोडे होते. तांबडे, काळे आणि पांढरे. काही भीमथडी तर काही अरबी. पाठीवर थाप मारली की फुरफुरणारे आणि खाण्याची वेळ झाली की खिकाळणारे पागेतील या घोड्यांच्या रांगा बघून जिजाचे मन फुलून येई. मोतदाराचा हात धरून एखादवेळी ती घोड्याच्या शेपटीचा झुबका ओढे तर एखादे वेळी पांढऱ्याशुभ्र घोड्यावर बसण्याचा हट्ट धरी. श्रीमंताची लाडकी लेकर. तिचा हट्ट कोण पुरवणार नाही ? कधी कधी वाड्यातल्या शस्त्रागारात जिजा जाई. नको म्हटले तरी जाई. आईने धोपटले तरी जाई

देवघरात आई पूजा करीत असे. भितींवर दोन रंगीत चित्रे काढलेली होती. एक चित्र होते धनुर्धारी राम-लक्ष्मणाचे आणि दुसरे होते द्रौपदी-वस्त्र-हरणाचे- रावणाला मारण्यासाठी श्रीराम लंकेला निघाले होते. पण गर्विष्ठ समुद्र वाट देईना. अखेर रामाने त्वेषाने धनुष्याला वाण लावला व पवित्रा घेतला. समुद्र घाबरला. त्याच्या वायका भयभीत होऊन वर आल्या व त्यांनी विनवणी केली, ' दयार्णव रामचंद्रा, वाट देऊ, पण बाबा आमचं सौभाग्य सांभाळ.' दुसऱ्या चित्रात कौरवसभा भरली होती. असहाय्य द्रौपदीचे दुष्ट दुःशासन

भरसभेत वस्त्रहरण करीत होता. दुर्योधनादी दुर्जन तो प्रसंग मिटव्या मारून पाहत होते आणि द्रौपदीचे महाप्रतापी पती खाली माना घालून तो सारा प्रकार सहन करीत होते. अर्जुनाचे बाहू स्फुरण पावत होते. भीम दात ओठ खात होता. पण या वेळी ते परिस्थितीचे गुलाम होते. द्रौपदीचा धावा एकट्या श्रीकृष्णाने ऐकला आणि म्हणून तर तिची अब्रू राखली गेली. '

जिजाने एकदा आईला विचारले, 'आई, रामाने रावणाला मारले ते धनुष्यानेच की नाही ?'

'होय बाई, धनुष्यानेच.'

'मग आपल्याकडे तसे धनुष्यवाण कुठे दिसत नाहीत ?'

जिजाचा हा प्रश्न ऐकून आई चपापली. काही तरी उत्तर द्यायचे म्हणून ती म्हणाली, 'अगं, एक होतं. पण ते किनई, तुझ्या आजोवांच्या हानून मोडलं.'

आईला अडविण्याच्या बुद्धीने जिजाने मग दुसरा प्रश्न केला—

'त्या चित्रातली द्रौपदी का गं रडते ?'

'तिची अब्रू घेतो आहे ना तो मेला—'

'हं; तो म्हणजे दुःशासन ना ?'

'हो, तोच तो—दुष्ट—'

'पण का ?'

जिजाच्या या प्रश्नाने आई त्रासली, अन् म्हणाली, 'जिजा, तू अजून लहान आहेस. असे प्रश्न विचारू नयेत. मोठ्ठी झालीस म्हणजे समजेल तुला आपसुक जा आता, बादशहाची स्वारी निघालेली दिसते.'

जिजा पटकन् उठली नि धावत जाऊन दिंडीदरवाजात उभी राहिली.

जिजाच्या किशोर लीला, बालपृच्छा व खोड्या पाहून आईने जाणले की, लेक मोठी होत चालली, शहाणी होत चालली. सणासुदीला किंवा मंगल-प्रसंगी थोरामोठ्यांच्या बायका घरी जमत. जरीच्या खणाची परकर-चोळी नेसलेली धिटुकली जिजा सर्वांची नजर वेधून घेई. म्हाळसावाईना वाटे की, 'पोर दृष्टावणार, लवकरच उजवून टाकावी हे बरं' मग एक दिवस रात्री त्यांनी जाधवरावांपाशी गोष्ट काढली जाधवराव या वेळी नुकतेच स्वारीवरून परतले होते. फाल्गुनाचा महिना होता. होळी-रंगपंचमी जवळ आली होती.

रगलेला विडा पितळी पिकदाणीत टाकून ते म्हणाले, 'अहो, दिपवाळीनंतर येणं झालं. पोर आता मोठी दिसाया लागली. जमलं तर बघूं या वैशाखात.'

होळी विझली, धुळवड संपली आणि रंगपंचमीचा मजेचा दिवस उगवला. लख्मी जाधवरावांच्या वाड्यात दुपारच्या दरवाराची नि पानसुपारीची एकच धांदल उडाली. वाड्यावाहेरील देवडीजवळ सनई-चौघडा गर्जत होता. सरदार-जहागिरदारांची रीघ लागली होती. दरवाजावर जाधवरावांचे थोरले पुत्र सर्वांचे स्वागत करीत होते. आत मोठा चौक होता. तो ओलांडून पायऱ्या चढत्या की लांबलचक ऐसपैस ओटी होती. नक्षीदार छताला हंड्याझुंबरे लगडली होती. चौकाकडील खांबांचे नक्षीकाम चित्तवेधक होते. आंब्याच्या डहाळ्यांचा नि उदवत्यांचा घमघमाट सुटला होता. बैठक सुशोभित व जाधवरावांच्या ऐश्वर्याला साजेल अशीच होती. ठिकठिकणी तक्के-लोड व गालिचे अंथरले होते. पिकदाण्या होत्या, पानसुपारीची ताटे होती, अत्तर-दाण्या-गुलावदाण्या होत्या आणि हुक्केही होते. याशिवाय भरीला गुलालाची ताटे नि रंगाची घंगाळी होती. काही पोरंसोरं रंग खेळत होती आणि मोठी माणसे त्यांचा खेळ कौतुकाने पाहत होती. एकूण थाट मजेचा होता.

नाचरंगाचा कार्यक्रम संपला. आता मिठाई वाटण्याचा आणि विडे देण्याचा कार्यक्रम. पण इतक्यात महिरपी कोनाड्याखाली वसलेल्या जाधवरावांचे लक्ष कोपऱ्यात वसलेल्या एका चलाख मुलाकडे गेले. बापाच्या मांडीवर कोपर रेलून व हाताचा अंगठा हनुवटीशी लावून हा पाणीदार चौकस मुलगा आजू-वाजूला भिरभीर पाहत होता. त्याचा चेहरा अतिशय बोलका होता. जाधवरावांचे त्याच्याकडे लक्ष गेले आणि त्यांनी त्याला हाकच मारली. जणू सिंहाने सिहाच्या छाव्यासच पुकारले. 'ए पोराने, जरा इकडे ये.' दरवारची नजर पोरानेकडे वळली. पोराने बापाच्या व चूलत्याच्या तोंडाकडे प्रथम पाहिले. त्यांनी आनंदाने 'जा-जा' म्हणताच पोरगं ताडकन् उठलं नि मोठ्या ऐटीत जाधवरावांपाशी गेलं. जाधवरावाने मोठ्या प्रेमाने त्याला विचारले, 'नाव काय तुझं?' पोराने ताडकन् उत्तर दिले, 'शहाजी भोसला.' मग जाधवरावाने त्याला अगत्याने मांडीवर बसविले. डाव्या मांडीवर त्यांची लाडकी लेकर जिजा नटूनथटून बसली होती. पोरगा जाधवरावांना अतिशय आवडला होता. आनंदाच्या भरात जिजाला त्यांनी सहज विचारले, 'बेटा जिजू, हा नवरा छान

आहे ना ? जोडा कसा शोभून दिसतो.' जाधवरावांच्या तोंडचे शब्द ऐकताच ऐकणाऱ्या इतर मंडळींनीही माना डोलावल्या व 'छान छान, अगदी युक्त तोडीस तोड' असे पसंतिदर्शक उद्गार काढले. एवढ्यात जिजाने ताटातला वचकभर गुलाल उचलून त्या पोरावर फेकला. त्यानेही गंमतीने परतफेड केली. मंडळींना मोठी मौज वाटली. जाधवरावांना हसू लोटले. पोराचा बाप नि चुलता लांब बसले होते तेही उठून जवळ आले. जाधवरावांनी त्यांना जवळ बसण्यास सांगितले. पण बसण्यापूर्वी पोराचा बाप आनंदून मोठ्याने ओरडून म्हणाला, 'मंडळी, ऐकलंत ना ? झाला प्रकार पाहिलात ना ? जाधवराव आमचे व्याही झाले. जिजा आमची सून झाली.'

मालोजी भोसल्याच्या तोंडचे हे शब्द ऐकताच मात्र जाधवराव जरा चपापले. स्तब्ध झाले. सहज थट्टेने बोललो काय आणि मालोजीने शब्दात पकडले काय ! मोठी पंचाईत होऊन बसली. पण तो प्रसंग जास्त बोलण्याचा किंवा भांडण्याचा नव्हता. मालोजीचे उद्गार ऐकून त्यांनी बळेच हसल्यासारखे केले. मग पानसुपारी वगैरे झाल्यावर दरवार संपला. मंडळी उठून गेल्यावर जाधवराव थोडे संचित झाले. जावई तर त्यांना पसंत होता, पण व्याही ? ते मात्र पसंत नव्हते. का ? तर ते आपल्यासारखे प्रतिष्ठित व श्रीमंत नव्हते. मालोजी म्हणजे साधा फौजवंद शिपाईगडी. आपणच त्यास अन्नास लावले व वर चढवले. तो आपला व्याही कसा शोभणार ?

सूनबाईने व दासींनी झाला प्रकार म्हाळसाबाईंच्या कानावर घातला. ज्वालेवर तूप ओतल्यासारखे झाले. रात्री नवराबायकोंची चांगलीच जुंपली. एकुलती एक लाडकी कन्या या वेळी झोपी गेली होती. तिच्या भवितव्याचा तावातावाने, पण प्रेमाने खल चालला होता. दरबारातला प्रसंग आठवून अजाण जिजा झोपेत हसत होती, तर तिचे आईबाप प्रतिष्ठेच्या संकुचित कल्पना उराशी बाळगून भोसल्यांचे कुळ उद्धरित होते. मुलगी भोसल्यांच्या घरी घायला जाधवराव थोडे तरी अनुकूल होते. पण म्हाळसाबाई ! त्यांची समजूत पटेना. त्यांनी खूप आदळाआपट केली, माझी जिजी मी या हलक्या कुळात देणार नाही !' हे एकच पालुपद त्या गात बसल्या. शेवटी जाधवराव समजावणीच्या स्वरात म्हणाले, 'सगळा थट्टेचा प्रकार. देवाच्या मनात जसं असेल तसं होईल. उगाच काथ्याकूट कशाला ?'

कन्या सासुऱ्याशी जाये -

जिजाऊच्या माहेरी रंगपंचमीचा बेरंग झाल्याचा जो प्रसंग मागील प्रकरणात रंगवला तो बखरीतला आहे. बखरकारांनी हा प्रसंग पुढे आणखी कसा रंगवला ते पाहू !

रंगपंचमीच्या दुसऱ्या दिवशी रिवाजाप्रमाणे जाधवरावांच्या घरी जेवणावळ होती. मालोजी व त्याचा भाऊ विठोजी यांना अर्थातच बोलावणे होते. तथापि, हे दोघे बंधू त्या दिवशी जेवायला गेले नाहीत. ' आता येऊ ते एकदम व्याहो-भोजनालाच ' असा त्यांनी निरोप पाठवला. मग मात्र जाधवराव व म्हाळसाबाई हट्टाला पेटले. इकडे भोसलेबंधूंनीही जाधवरावांचा नकार मनाला लावून घेतला. स्वतःचा कनिष्ठ दर्जा स्मरून दोघे मोठे कप्टी झाले. जाधवरावाने त्यांना कमी लेखले होते. त्यांचा एक प्रकारे अपमान केला होता. जाधवरावांच्या मानाने भोसले कमी दर्जाचे असले तरी शाण्वकुळी अस्सल मराठेच होते. कष्टाळू होते, धार्मिक होते, पराक्रमी होते. अपमानाची त्यांना चीड आली. घरी आपणहून चालून आलेल्या लक्ष्मीला ते अंतरले होते. झाल्या प्रकाराची मालोजीला तर मोठी खंत वाटू लागली.

पौर्णिमेची रात्र होती. शोपण्यापूर्वी मालोजीने देवीची आराधना केली व तिच्यापुढे गाऱ्हाणे गाडले. मालोजी घोंगडी पांघरून शोपी गेला. पहाटेस त्याला एक स्वप्न पडले. साक्षात देवी त्याच्या स्वप्नात आली. ' तुझे कुळी श्रीसांब अंशंकरून अवतार घेऊन धर्मस्थापना करणार ' असे म्हणून तिने शेतातले एक वारूळ दाखविले व ' ते खणून त्याखालचे द्रव्य घे ' असे सांगितले. दुसऱ्या दिवशी मालोजी आपल्या भावासह शेतात गेला. वारूळ खणू लागताच नागोवा फणा काढून वर आला. दोघा बंधूंनी न घाबरता त्याला दंडवत घातला. नागोवा प्रसन्न होऊन चूपचाप तिघून गेला. मग त्या वारूळा-

अर भराभर कुदळी पडल्या. वारूळ पाहता पाहता जमीनदोस्त झाले व त्या ठिकाणी कमरेएवढा खड्डा झाला. पुढच्याच घावाला खणकन् आवाज झाला. आजूबाजूची माती साफ केली गेली. मग द्रव्याने भरलेले सात हंडे तिथे गवसले ते बघून दोघे बंधू क्षणभर आनंदाने नाचले. पण लगेच चिंताक्रान्तही झाले. एवढे द्रव्य ठेवायचे कुठे या चितेने ते अस्वस्थ झाले. अखेर देवीनेच त्यांना बुद्धी दिली व त्यांनी ते द्रव्य श्रीगोंद्याचा सावकार शेषावा नाईक पुंडे याज-कडे ठेवले.

ईशकृपेने मालोजी आता श्रीमंत झाला होता. 'सगळी सोंगे आणता येतात, पण पैशाचे सोंग आणता येत नाही' ही त्याची स्थिती संपली होती. द्रव्याच्या अभावी त्याचे कर्तृत्व जे खुरटले होते त्याला आता बहर फुटणार होता. अचानक द्रव्यलाभ झाल्यावर मालोजीने वेरूळच्या घृष्णेश्वरमंदिराचा जीर्णोद्धार केला, आणि श्रीशिखरशिगणापूरच्या निर्जल डोंगराच्या पायथ्याशी एक विस्तीर्ण तळे बांधले. त्यानंतर बराच पैसा खर्च करून स्वतःची 'पागा हजारपाचशेची केली.' तथापि, एवढ्याने त्याचे समाधान झाले नव्हते. जाधवरावाने केलेला अपमान तो विसरला नव्हता. जिजाऊ सून त्याला पसंत होती. पण हे लग्न व्हावे कसे ? मग त्याने एक युक्ती योजली. फलटणच्या सरदार निंबाळकरांशी त्याचा घोवा होता. त्यांना मध्यस्थ करून शेवटी मालोजीने निजामशहापर्यंत गाव्हाणे मांडले. सुदैवाने वादशहाला गृणीजनांची पारख होती. जाधवरावाने काढलेले 'याचे भाग्य, वैभव आमचे बरोबरीचे नाही' हे आढ्यतेचे उद्गार शहाला आवडले नाहीत. त्याने लगेच हुकूम काढून मालोजीस पंचहजारी मनसब व 'राजे' हा किताब बहाल केला.

मालोजीचे भाग्य आपल्या बरोबरीचे झालेले पाहून जाधवराव व म्हाळसा-बाई खजिले झाले. मग आढेवेढे न घेता त्यांनी मालोजीच्या पुत्रास जिजाऊ देऊ केली. लग्न दौलतावादेस मोठ्या थाटामाटाने झाले. जाधवरावाने बहुत द्रव्य खर्चिले. खासा पादशहा लग्नास हजर होता. शहाजी व जिजाऊ यांच्या लग्नाची दखरीतील हकिकत ही अशी आहे.

आता अन्यत्र यापेक्षा अधिक विश्वसनीय अशी या लग्नाची व एकंदर भोसले कुलाची असलेली हकिकत आपण समजावून घेऊ. बखरकारांनी रंगवला इतका सामान्य शिपाईगडी मालोजी नव्हता. तर जिजाऊच्या लग्नाच्या

वेळी तो चांगला श्रीमान प्रतिष्ठित असा फौजबंद सरदार होता. लग्नप्रसंगी शहाजीचे वय मिसरूड फुटण्याचे होते, त्याची कान्ती सुवर्णासारखी सतेज होती. डोळे पाणीदार व विशाल होते. नाक पोपटाप्रमाणे बाकदार होते. शस्त्रविद्या त्याला वश होती. अवखळ घोड्यावर स्वार होण्यास तो कचरत नसे. शहाजी उत्तम लक्षणांनी युक्त होता. तेव्हा अनुकूल ग्रह पाहून जाधव-रावाने आपली सुकन्या जिजा मोठ्या आनंदाने शहाजीस दिली. भरपूर हुंडा देऊन दिली. शिवाजीचा दरवारी कवी कवीन्द्र परमानन्द याने हा प्रसंग नमूद केला आहे.

कुलकन्या कुलेधन्या कन्या कुवलयक्षणा

दत्ता सदक्षिणा तस्मै जिजूविजयलक्षणा- (अध्याय २-४४)

तसेच पुढे तो म्हणतो की, 'ज्याप्रमाणे शुभ्र व खोल गंगा सागरास मिळाली असता शोभते त्याप्रमाणे तेजःपुंज शरीर धारण करणारी ती गुणवती जिजा, गुणगंभीर अशा थोर मनाच्या पतीशी संयोग पावून शोभू लागली.' लग्नप्रसंगी शहाजी 'मिसरूड फुटलेला' होता असे कवीने म्हटले आहे. पण त्यात थोडी अतिशयोक्ती वाटते. शहाजी व जिजाऊ यांचे लग्न सुमारे १६०५ साली झाले. या वेळी उभयतांची वये साधारणपणे १०-११ व ७-८ अशी असावीत.

जाधवराव आपल्या लाडक्या मुलीसाठी सासर शोधणार' ते आपल्या दर्जाला साजेसेच शोधणार हे साहजिकच नव्हे काय ? मालोजीची योग्यता तो जाणून होता. भोसले कुलाचीही त्याने नीट चौकशी केली असली पाहिजे. भोसले हे शाणवकुळी मराठे. त्यांचा मूळ वंश शिसोदिया किंवा शिसोदे. उदेपूरच्या शिसोदिया वंशाशी या कुलाचा संबंध पोचतो. भोसल्यांच्या क्षत्रिय परंपरेची खातरजमा शिवाजीराजांनी राज्याभिषेकाच्या वेळी गागाभट्टादी पंडितांकडून करून घेतली होती. वेरूळ, श्रीगोंदे व पुणे ही भोसल्यांची महाराष्ट्रातील आरंभीची वसतिस्थाने. शेती हा यांच्या वाडवडिलांचा व्यवसाय होता. निजामशाहीत नांगर टाकून यांनी हाती तलवार घेतली. जिजाऊचा आजेसासरा, म्हणजे मालोजीचा बाप बाबाजी हा निजामशाहीत पाटस

परगण्यात पाटील होता. दौंडजवळ भीमाकाठच्या पांडेपेडगावची जहागिरी पुढे त्याने संपादन केली.

बाबाजीस मुलगे दोन. थोरला मालोजी व धाकटा विठोजी. मालोजीच्या पत्नीचे माहेरचे नाव दीपाबाई व सासरचे नाव उमाबाई. फलटणच्या जगपाळ निवाळकरांची ती बहीण. निवाळकर म्हणजे अदिलशाहीतले मातब्बर सरदार. अशा घराण्यातील मुलगी भोसले घराण्यात पडते यावरून भोसल्यांचा दर्जा कळून येतो. भोसल्यांचा उदय मालोजीपासून झाला आहे. निजामशाहीचा अस्त आणि भोसल्यांचा उदय या घटना साधारणपणे एकाच काळी चालू होत्या. बाबाजीच्या पश्चात् मालोजीला जहागिरी मिळाली. आपल्या पराक्रमाने त्याने निजामशाहीचा चांगला विश्वास संपादन केला होता. श्रीगोंदा, वैजापूर, दौलताबाद इत्यादी भागांतील काही गावांची वतनवाडी व जहागिरी त्याने स्वकर्तृत्वाने मिळवली होती. मालोजी जसा राजकारणी, पराक्रमी, तसाच धार्मिक व परोपकारी वृत्तीचा होता. घराण्यात शिवभक्ती चालत आलेली होती. सातारा जिल्ह्यातील शिखरशिगणापूरचा शंभुमहादेव हे या घराण्याचे कुलदैवत. या ठिकाणी चैत्री पौर्णिमेला मोठी यात्रा भरते. पण प्रदेश डोंगराळ व निर्जल. जवळपास उदक नसल्याने यात्रेकरुंना ' पाण्याचे बहुत संकट ' पडे व ते लांबून आणावे लागे. द्रव्य हाती येताच मालोजीने येथल्या डोंगराला भित घालून ' एक थोर तळे बांधिले. ' तसेच गावाच्या, म्हणजे वेरूळच्या घृणेश्वर-मंदिराचा जीर्णोद्धार केला. घृणेश्वराच्या अभिषेकासाठी उमाबाईने तर एका भिक्षुकास नेमणूक करून दिली. या प्रेमळ व धार्मिक दांपत्याच्या आयुष्यात उणीव काय ती एकच होती ती म्हणजे संततीची, पुत्र-संततीची.

उमाबाईने पुष्कळ नवससायास केले, पण तिची इच्छा पुरी होईना. शेवटी कुणी तरी सुचवल्यावरून अहमदनगरच्या शहाशरीफास नवस केला. हा एक फकीर होता व लोक त्याला भजत. कर्मधर्मसंयोगाने काही काळ लोटल्यावर उमाबाईस दिवस राहिले. दोन वर्षांच्या अंतराने दोन मुलगे झाले. शहाशरीफांच्या आशीर्वादाने मुलगे झाले म्हणून त्यांची नावे शहाजी व शरीफजी अशी ठेवली. मुले आईच्या व चुलत्याच्या देखरेखीखाली वाढत होती आणि बाप मालोजी स्वाच्या शिकारीत गुंतलेला असे. शहाजी वयात येण्याच्या

सुमारास निजामशहाने मालोजीस इंदापूरच्या बाजूस बंदोबस्तास पाठविले होते. तेथे आदिलशाहीशी झालेल्या चकमकीत तो ठार झाला.

मालोजीच्या पश्चात् विठोजीने पुतण्यांवर मायेचे छत्र धरले व भाव-जयीला धीर दिला. विठोजीला स्वतःचे आठ मुलगे होते. दौलताबादेस खंडा-गळ्याच्या हत्तीच्या निमित्ताने जाधव-भोसले मंडळींत जी अचानक चकमक उडाली तीत विठोजीच्या संभाजी व दत्ताजी या मुलांचा मोठा भाग होता. संभाजीच्या हातून जाधवरावांचा मुलगा मारला जाताच, जाधवरावाने त्वेषाने संभाजीवर हल्ला केला व त्याला ठार मारले. या प्रसंगी जिजाऊचा पती शहाजी चुलत-भावांच्या मदतीला गेला होता. त्यालाही सासऱ्याकडून प्रसाद मिळाला. निजामशहाने जातीने हे प्रकरण मिटवले नसते तर या वेळी आणखीही काही मुडदे पडले असते. जाधवराव या प्रकरणानंतर निजाम-शहाला सोडून मोगलांकडे गेला. भोसल्यांची बाजू शहाने घ्यावी या गोष्टीचा त्याला राग आलेला होता. जाधव-भोसले मंडळींचे प्रथम वितुष्ट आले ते असे. या वेळी विचाऱ्या जिजाऊला किती दुःख झाले असेल याची कल्पना केलेली बरी. चुलत दिराकडून भाऊ मारला गेला, त्याचा सूड म्हणून वडिलांनी दिरास ठार मारले, प्रत्यक्ष पतीलाही वडिलांच्या तलवारीचा वार बसला आणि या साऱ्या भीषण प्रकाराचे पर्यवसान म्हणजे वडिलांनी रागावून मोगलांची चाकरी पत्करली. जिजाऊला परम दुःख झाले. माहेराला ती जवळजवळ मुकलीच.

ऊन-पावसाचा खेळ

जिजाबाई सासरी गेली खरी; पण संसारात तिला फारशी स्वस्थता लाभली नाही. तिचे सांसारिक जीवन धावपळीत, संकटात व कष्टात गेले. माहेरास मुकल्यामुळे व तरुणपणातील जवाबदारीच्या जाणिवेमुळे ती विचारी व समजूतदार होत गेली. सासर-माहेरात काही कारणाने वैमनस्य आले तरी तिला दोन्ही कुळांचा अभिमान वाटत असे. इतकेच नव्हे तर आपल्या या दोन्ही कुळांत सलोखा कसा नांदेल, वाढेल याची तिला चिंता वाटे. तो वाढावा या दृष्टीने ती स्वतः आपले वर्तन गोड व संयमशील ठेवीत असे. माणसांचा तिला हव्यास होता. ती कधी कोणाला दुखवत नसे.

घरी मासू-उमाबाई होती. जाऊ दुर्गा होती. दीर शरीफजी होते. चुलत दिरांचा व भावजयांचा रावता होता. मामंजींच्या पश्चात् पती शहाजीराजांना निजामशहाकडून जहागिरी मिळाली होती. तथापि राजांची स्वारी राजकारणात व लढायांत दंग असे. जिजाईच्या वाट्याला पतिसेवा थोडी येई. पण जेव्हा येई तेव्हा मात्र ती मनोभावे होई. जिजाई सदा सेवातत्पर असे. तिची पतिनिष्ठा प्रखर होती. जाज्वल्य होती. पतीच्या सुखात ती स्वतःचे सुख मानी. पती दुःखी झाल्यास तिचे डोळे भरून येत. आपल्या शूर व महत्त्वाकांक्षी पतीबद्दल जिजाई अभिमानाने बोलत असे. तो स्वारी शिकारीवर गेला की, तिला अहर्निश चिंता वाटे आणि परत आला की आनंदाची महापर्वणी वाटे. अशा वेळी ती साहजिकच नटूनथटून देवाला जाई.

कवीन्द्र परमानंदाने यौवनदशेतील जिजाईचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे- 'त्या उच्चकुलीन लावण्यवतीचे हात कमळासारखे, केशकलाप लांबसडक, काळा व तुळतुळीत, भालप्रदेश अर्धचंद्राकृती, भुवया धनुष्याकृती, नेत्र कमळासारखे, नासिका सगळ कान सुवर्णाच्या शिंपल्याप्रमाणे, दात

कुंदकळचासमान, ओठ आरक्त व मुख प्रफुल्लित होते. तिची नख लालसर असून आवाज कोकिलेसारखा मधुर होता. तिच्या पावलांवर राजलक्ष्मीची विन्हे होती. जरतारी वस्त्रांतील व निरनिराळ्या अलंकारांनी नटलेली जिजाई अतिशय प्रेमळ, प्रसन्नवदन व विनयशील होती. ' कवीचे हे वर्णन अर्थातच अतिशयोक्तीचे आहे. तथापि, कवीने जिजाईला प्रत्यक्ष पाहिलेली असणार हे विसरता येत नाही. त्याने केलेल्या रूपवर्णनावरून एवढे खास म्हणता येईल की, जिजाई तरुणपणी सुंदर, सुदृढ व सतेज होती. गृहिणी या नात्याने तिचे वर्तन आदर्श होते हे सांगताना कवीन्द्र म्हणतो—

श्वश्रूश्रूषणपरां पतिप्रियतरोत्तराम ।

शीलसंरक्षणे सज्जां लज्जां मूर्तिमतीमिव ॥ (अध्याय २-६३)

म्हणजे जिजाई ' सासूच्या सेवेत तत्पर, पतीला प्रिय वोलणारी, शीलसंरक्षणात दक्ष व विनयशील अशी मूर्तीच होती. ' तिचे वर्तन दोन्ही कुलांना सुख-वीत होते. सासू-सासऱ्यांचे धार्मिक व परोपकारी वळण तिने हुबेहुब उचलले होते. पती अहर्निश रण व राजकारणात गुंतला असल्यामुळे त्याच्यासाठी देवाला शरण जाण्याविना ती अबला आणखी काय करणार? काळजीच्या दिवसांत मनोधैर्य यावे म्हणून ती अधूनमधून कथापुराणांस जाई. रामायण-महाभारतादी ग्रंथांतील प्रसंग तिला धीर देत, अपार सोशिकपणा शिकवत.

शहाजी व जिजाबाई यांना एकूण सहा पुत्र झाले. पैकी जगले दोघे. थोरला संभाजी व धाकटा लाडका शिवाजी. ही सारी अपत्ये ज्या विकट व धका-धकीच्या परिस्थितीत जन्मली ती परिस्थिती समजल्याशिवाय जिजामातेचे कष्टमय जीवन कळणार नाही. पति शहाजी राजे निजामशाहीचे जहागिरदार व फौजबंद सरदार असतात. त्यांच्या कर्तवगारीस नुकतीच कोठे सुरुवात झालेली असते. निजामशहाचा शूर व सूज्ञ वजीर मलिकंबर याचा राजांवर मोठा विश्वास. शहाजी राजे म्हणजे निजामशाहीचा आधार अशी सर्वांची समजूत झालेली. या निजामशाहीवर दिल्लीकर मोंगलांची नेहमीच वक्रदृष्टी. कधी स्वारी होईल याचा नेम नसे. तशात जिजाईचे वडील निजामशहावर रागावून मोंगलांना मिळालेले. म्हणजे एकीकडे पती तर दुसरीकडे वडील असाच सामना. या अशान्त प्रसंगी जिजाईच्या जिवाची कोण ओढाताण

झाली असेल ! याच सुमारास तिला दिवस गेले होते. मुक्काम दौलताबादेन होता. मोंगली स्वारीची चाहूल लागल्याने पतिराज अहमदनगरकडे गेले होते. इकडे जिजाई पूर्ण मास भरून प्रसूत झाली. पुत्ररत्न झाले. नाव शंभू ऊर्फ संभाजी ठेवण्यात आले. पतीच्या विरहात जिजाईस एक विरंगुळा मिळाला.

जिजाईचे जीवन म्हणजे खरोखरच ऊन-पावसाचा खेळ. अगदी शेवटपर्यंत. घटकेत सुख, तर घटकेत दुःख. संभाजी जरा कुठे रांगतो न रांगतो तोंच युद्धाचे ढग जमू लागले. मोंगलांनी व विजापूरच्या आदिलशाहीने हातमिळवणी करून निजामशाही गिळंकृत करण्याचे ठरविले. उभयतांच्या फौजा अहमदनगरावर चालून आल्या. नगरपासून दहा मैलांवर भातवडी येथे युद्धास तोंड लागले (इ. स. १६२४). मोंगलांकडे जिजाईचे वडील जाधवराव, तर निजामशाहीतर्फे मलिकंबराच्या नेतृत्वाखाली पती शहाजीराजे, असा संग्राम येऊन ठेपला. पण युद्धात नाती विसरायची असतात. युद्ध घनघोर झाले. सामना अटीतटीचा, जिद्दीचा झाला. शहाजीने प्रथमच मोठा पराक्रम गाजवला. मलिकंबराने पाठ थोपटली. मोंगल हरले. विजापुरी सेनापती मुल्ला महमद मारला गेला. इखलासखान, लष्करखान कैद झाले. जाधवरावांवर तर पळून जाण्याचा प्रसंग आला. मोंगल वादशहा जहांगीर खजिल झाला. आदिलशहाने हाय खाल्ली. शहाजीच्या पराक्रमाने सान्यांचे डोळे दिपून गेले. विजयोत्सवात खेदजनक घटना एकच घडली. जिवाला जीव देणारा शहाजीराजांचा पाठचा भाऊ शरीफजी या युद्धात मारला गेला. दुर्गावाईचे सौभाग्य निखळले.

लढाईतील विजयाने शहाजीराजांचा भाग्यरवी उदय पावून जिजाईचे भाग्य उजाडले. पण त्याचा मार्ग निरभ्र, सरळ नव्हता. मार्गात अधूनमधून काळे ढग येत व त्यामुळे मार्गाची दिशा बदलावी लागे. राजे पराक्रमी, धाडशी व महत्त्वाकांक्षी होते. स्वकर्तृत्वावर त्यांचा जबर विश्वास होता. त्यामुळे मानहानी झालेली त्यांना सहन होत नसे. जिथे कर्तृत्वाला वाव असे तिथे राजांचे मन रमत असे. जिथे या कर्तृत्वाला अटकाव होई तिथून ते माघार घेई. त्यांची वृत्ती एकप्रकारे युयुत्सू, जिवंत अशी होती.

भातवडीच्या संग्रामानंतर निजामशाहीत वस्तुतः त्यांचा दर्जा चांगला वाढावयाचा. पण झाले उलट. मलिकंबरांला वाटले, शहाजी डोईजड होणार.

त्यापेक्षा त्याच्या चुलतभावांना हाताशी धरू. मग उभयतांचे अंतस्थ सूत जमले व शहाजीची उपेक्षा होऊ लागली. शहाजीस हे कसे सहन व्हावे ? तो तडक आपल्या जहागिरीकडे निघून गेला. आदिलशहास ही गोष्ट समजल्यावर त्याने राजांना पाचारण केले. इतकेच नव्हे तर ' सरलष्कर ' या हुद्द्यावर चढवले. राजांना ही नामी संधी मिळाली. त्यांनी प्रथम निजामशाहीतील पुणे पाटसाकडील स्वतःच्या जहागिरीचा मुलूख आदिलशाहीकडे घेतला. मग मलिकंभरास एका लढाईत धूळ चारली. मुधोजी फलटणकरास वठणीवर आणले. आदिलशहाची मर्जी संपादन केली. पण दुर्दैवाने इ. स. १६२७ मध्ये आदिलशहा मरण पावला, तिकडे यापूर्वी (इ. स. १६२६) मलिकंभर पैगंबरवासी झाला. आणि त्या सान्या घटनांचा फायदा घेऊन दिल्लीच्या शहाजहान बादशहाची निजामशाहीवर पुन्हा संक्रान्त वळली. शहाजी राजांना आपल्या जुन्या धन्याचा-निजामशाहीचा -साहजिकच कळवळा होता. त्यांतून आदिलशहाच्या मागे राजांना तिकडे फारसे कोणी विचारीना. अखेर राजे विजापूरहून निघाले आणि इ. स. १६२८ च्या अखेर पुन्हा निजामशाहीत आले. याच वेळी काही तरी विनसून राजांचे सासरे जाधवरावही मोंगलांना सोडून दौलताबादेस आले. सासरे-जावयांची दिलजमाई होणार अशी चिन्हे दिसू लागली. जिजाईला या घटनेमुळे किती आनंद झाला !

पण तो आनंद क्षणैक ठरला. निजामशहा या वेळी दुष्टचक्राने वेढला होता. त्याची वृत्ती संशयी बनली होती. सल्लागारांनी त्याचे कान फुंकले व जाधवरावांविषयी त्याचे मन कलुषित केले. ' जाधवराव हा जूना व अनुभवी सरदार, गुप्त गोष्टी शत्रूला सांगून आपल्याला गोत्यात आणील, सबब त्याचा निकाल लावावा ' असा सल्ला मिळताच निजामशहाने भयंकर कारस्थान रचले. २५ जुलै १६२९. दिवस पौर्णिमेचा. किल्ले दौलताबादेस शाही दरदार भरला. जाधवराव मुजरे करण्यास निघाले. बरोबर दोघे पुत्र अचलोजी, रघूजी व नातू यशवन्तराव याना घेतले. भाऊ जगदेवराव व धाकटा मुलगा घरी होते. मुजरे होऊन थोडेसे बोलणे झाल्यावर तख्तावरून शहा एकदम उठून गेला. हा प्रकार चमत्कारिक वाटून जाधवरावही तावातावाने निघाले. पण चार पावले टाकतात न टाकतात तोच त्यांच्यावर अचानक हल्ला झाला. फर्दखान, सफजरखान, मोतीखान इत्यादीजण त्यांच्यावर तुटून पडले. जाधवराव व मुले

प्रतिकारासाठी तलवारी उपसतात तो त्या खसकन् हिंसकावून घेण्यात आल्या.. मग या शूर मराठ्यांनी खंजीर उपसले. झुंजता येईल तेवढी झुंज दिली. पण अखेर सामर्थ्य तोकडे पडून चौघा जाधवरावांची भर दरबारात प्रेते पडली..

हा भीषण प्रकार कळताच जाधव व भोसले कुटुंबात एकच आकान्त उडाला. पाचावर धारण बसली. जगदेवराव, बहादूरजी, म्हाळसाबाई व इतर वायका भीतीने सिदखेडास पळाल्या. जाधवरावाच्या सुना सती गेल्या. त्यांच्या छत्र्या सिदखेडास बांधण्यात आल्या. जगदेवराव व बहादूरजी यांनी मोंगलांचा आश्रय घेतला. जिजाबाई या साऱ्या भीषण धामधुमीत कुठे होती कृणास ठाऊक ! बहुधा शहाजीराजांजवळ परांड्यास असावी. राजांना हा प्रकार समजताच त्यांचे रक्त विलक्षण सळसळले. सासऱ्याचा खून !— लाडक्या जिजाऊच्या वडिलांचा खून ! सासऱ्याशी भांडण होते. पण वैर नव्हते. वैरही ओसरत चालले होते. आणि अशा वेळी—अशा मंगल वेळी— जाधवरावांचा—सासऱ्याचा—खून व्हावा आणि तोही कपटाने ! अभिमन्यूस कौरवांनी घेरून मारावा तसा ! राजांच्या मृठी वळल्या. स्नायू तणाणले परांड्याहून त्वेषाने निघाले ते संगमनेरमार्गे पुण्याकडे त्यांनी दौड ठोकली. अशी तशी नव्हे, तर मुलूख लुटीत नि उध्वस्त करीत, पत्नी जिजाऊ व पुत्र संभाजी बरोबर होते. त्यांना वाटेत जुन्नरास शिवनेरी किल्ल्यावर ठेवले. कशासाठी ! त्यांच्या भल्यासाठी, त्याहून म्हणजे महाराष्ट्राच्या भल्यासाठी ! जगाच्या कल्याणासाठी.

शिवजन्म

वडिलांच्या व भावांच्या भीषण खूनानंतर जिजाऊ अतिशय उद्विग्न व दुःखीकण्टी झाली होती. याच सुमारास तिला दिवस गेले होते. पती शहाजी राजांनी जी नवी बंडखोरी उभारली होती तीही काळजी उत्पन्न करणारी होती. आदिलशाही मुलखात राजांनी धूमधाम माजविल्यामुळे शहाची त्यांच्यावर वक्रदृष्टी वळणे साहजिकच होते. आगामी संकट हेरून राजे मोगलांना मिळण्याच्या विचारात होते. निजामशहाची चाकरी त्यांनी अद्याप झुगारलेली नव्हती. त्यांचा उत्साह उदंड होता व महत्त्वाकांक्षा इतकी जबर की कुठल्याही नव्या साहसाला प्रवृत्त करित होती. महाराष्ट्राच्या काही भागात याच वेळी भीषण दुष्काळाची छाया पडली होती. सारांश, जिजाऊला या वेळी दिवस कठीण जात होते. तथापि, ती डगमगली नाही की, खचली नाही. शहाजी राजांवर तिची कमालीची निष्ठा होती.

शिवनेरीला या वेळी विजयराज नावाचा किल्लेदार होता. त्याला जयंती नावाची मुलगी होती. जिजाऊचा मोठा मुलगा संभाजी सात-आठ वर्षांचा झाला होता. त्याचे लग्न याच धामधुमीत जयंतीशी उरकण्यात आले. या लग्नसंबंधामुळे शहाजी राजांची एक मोठी काळजी मिटली. राजे खानदेशात दर्याखानावरील स्वारीवर निर्धास्तपणे निघून गेले. विजयराजांनी जिजाऊची व्यवस्था उत्तम ठेवली. तथापि तिला अन्न जाईना. पतीच्या जिवाची काळजी वाटे. मुसलमानी स्वान्यांचे भय वाटे आणि त्याहीपेक्षा त्यांच्या जुलमी सत्तेचा राग येई. शांततेने व स्वाभिमानाने जीवन कंठणे किती कठीण आहे याचा ती नित्य अनुभव घेत होती. सर्वसामान्य लोकजीवनाला तरी कुठे स्थिरता होती ? उत्तम, सुंदर स्त्रिया पळवल्या जात होत्या, विकल्या जात होत्या. भ्रष्टविल्या जात होत्या. कित्येक हाल होऊन मरत होत्या. पुरुष माणसे

सुरक्षित होती म्हणावे तर तसेही नव्हते. धरपकड, कैद व राजदंड हे प्रकार सर्रास चालू होते. 'दुःख, दारिद्र्य आणि ऋण, विदेशपळणी नागवण।' अशी महाराष्ट्राची दशा झाली होती. वीरकन्या नि वीरपत्नी जिजा या म्लेंच्छसत्तेला खरोखर कंटाळली होती. पुरेपूर विटली होती. शिवनेरीवर शिवाई देवी होती. जिजाऊ नेमाने तिची प्रार्थना करी. वखरकार लिहितात की, पराक्रमी पुत्र होण्यासाठी तिने शिवाईस नवस केला.

जिजाऊचे या वेळचे डोहाळे मात्र विलक्षण होते. चाल मंदावली होती. दागिन्यांचे ओझे सोसवत नव्हते. चेहऱ्यावर पांढरेपणा आला होता. वासना चमत्कारिक होऊ लागल्या. तिला हत्तीवरून मिरवावेसे वाटे. वाघावर स्वार व्हावेसे वाटे. गडकोटांवर हिंडावेसे वाटे. दुंदुभीध्वनी ऐकावा व शस्त्रसज्ज होऊन युद्ध करावे अशी प्रबळ इच्छा होई. शुभ्र छत्राखाली सुवर्णसिंहासनावर बसावे, दासदासींनी चत्रन्या ढाळाव्यात, या आकांक्षेने तिचे मन पेट घेई. विजयश्री मिळवावी, मोठी दाने करावीत व धर्मसंस्थापना करावी अशा अलौकिक वासनांनी मन उचंबळून येई. पण तिच्या या वासना कोण पुरविणार? ती गोष्ट भविष्यकाळाच्या हाती होती. शिवनेरीवरील स्त्रियांनी मात्र या वासनांचे भरपूर कौतुक केले. डोहाळजेवणाच्या थाटाच्या प्रसंगी या स्त्रियांनी जिजाऊला शृंगारलेल्या झोपाळ्यावर वसविले व मग मंद झोका देऊन गाणे म्हटले—

अजि हौस जिजीची नुरवा । हठ गर्भवतीचा पुरवा ॥ धृ० ॥
सित छत्र तिच्या शिरिं धरवा । सित चामर सुंदर फिरवा ॥
गज-शिविका यांनी मिरवा । नव भव्य महोत्सव करवा ॥
पाचूहार चुडा हिरवा । हिरवा शालु वेणित मारवा ॥
शृंगार थाटुनि बरवा । प्रियसखिची ओटी भरवा ॥*

या डोहाळजेवणानंतर हळूहळू जिजाऊची कान्ती चंद्रकलेप्रमाणे सतेज दिसू लागली. पहाटेपूर्वीचा काळोख संपत आला होता. नेहमीची शिवाईदेवी प्रसन्न भासू लागली. नवमास भरत आले. वसंत ऋतूची चाहूल लागली.

* हे डोहाळ्याचे गाणे कै. वासुदेवशास्त्री खरे यांच्या नाटकातले आहे.

मूर्तिमंत पौरुष आकार घेत होते. जन्मास येऊ घातले होते. शिवनेरीवर कारभान्यांनी अनुभवी व कुशल वैद्यांना पाचारण केले. आसपासच्या पोक्त सुईणी किल्ल्यावर मुक्कामाला आल्या. बाजूची वाळंतिणीची खोली गोम-याने सारविली गेली. भिती रंगविण्यात आल्या. ॐकार, स्वस्तिक, मंगलदी-पादी कुंकुमचित्रे रेखाटण्यात आली. दारावाहेरच्या भितीवर देवदेवतांनी खडा पहारा दिला. विजयराजांनी व शहाजी राजाच्या कारभान्यांनी रामजन्माची आठवण व्हावी अशी सर्व सिद्धता केली.

आणि मग एक दिवस जिजाऊचे मनोरथ पूर्ण झाले. तिचे सकल दुःख हरण झाले. शालिवाहन शके १५५१ शुक्लनाम संवत्सरी उत्तरायणात शिशिर ऋतूमध्यं, फाल्गुन वद्य तृतीयेस (१९ फेब्रुवारी १६३०) सूर्यास्तानंतर थोड्या वेळाने सिंह लग्नावर जिजाऊ प्रसूत होऊन पुत्ररत्न झाले. या वेळी पाच ग्रह अनुकूल व उच्चीचे होते. शिवकालीन जेथे शकावलीत या सुवर्ण-घटिकेची व मंगल प्रसंगाची पुढीप्रमाणे नोंद करून ठेवलेली आढळते— 'शके १५५१ शुक्ल संवत्सरे फाल्गुण वद्य तृतीया शुक्रवार नक्षत्र हास्त घटी १८ पळे ३१ गड ५ पळे ७ ये दिवसी राजश्री शिवाजी राजे शिवनेरीस उपजले.' शिवकालास अगदी नजीक असणाऱ्या सभासदबखरीत हा प्रसंग तपशील न देता जरा वेगळ्या पद्धतीने म्हणजे भक्तिभावाने नोंदविला आहे. 'शहाजी राजियांची प्रथम स्त्री जिजाऊ आऊ. तिचे पोटी राजश्री शिवाजी राजे पुत्र होताच श्री शंभुमहादेव जागृति येऊन स्वप्न झाले की, आपणच अवतरलो आहो. पुढे बहुत ख्यात करणे आहे वारा वर्षेपर्यंत तुम्ही आपले जवळ ठेवावे पुढे न ठेवणे. जातील तिकडे जाऊ देणे. आटोप न करणे.' चिटणिशी व शाण्व कलमी बखरीत शिवजन्माचा प्रसंग फारच सुरसपणे व भाविकतेने कथन केला आहे. तथापि, शिवजन्माची महत्त्वाची तिथी मात्र चुकीची दिली आहे.

शाण्व कलमी बखरीत शिवजन्माची व तत्पूर्वीची हकीकत अवास्तवपणे रंगविली आहे खरी. तथापि, जुन्या गद्याचा एक सुरस व समर्थ नमुना म्हणून ती वाचनीय खास आहे. 'शहाजी राजे पाच हजार फौजेसह वर्तमान सासरे जाधवराऊ यांचा मोर्चा रात्री सारून रातोरात जिजाऊ व पुत्र संभाजीराजे देखील विजापूरच्या रोखे चालिले. जिजाऊ गरोदर साता मासाची. शिवाजी राजे त्यांच्याने होती. दोन तीन कोस जाता मार्गी घोडीवर होती. जिजाऊ

आडली. पलवेनासे जालें. शहाजी राजे यांस संकट जाले. संभर स्वार जिजाऊ पासी ठेऊन संभाजीराजे वडील पुत्रास घेऊन पळाले. मार्गी जिजाऊ टाकून पलता शहाजी राजे जिजाऊस बोलिले जे, तुमचे पिते मागे आमच्या पाठी-लागी करून येताती. त्यास शरम असिली तर सोडून देतील पलवितील. आम्हास तुमची गरज नाही. ऐसे बोलोन शहाजी राजे पलोन गेले. त्याउपर लुखजी जाधवराऊ यांणी रात्री तेच क्षणी तांब्रास सावध करून महतावा हत्तीवर घेऊन हरोल होऊन पाठीलाग केला तो मार्गी जिजाऊ उभी राहिली. मिपाई जाधवराऊ त्याचे यांणी वलखिली. जाधवराऊ बाप भेटले. समागमे लोकांनी फजीत जाधवराऊ त्यास केले. जे जिजाऊ तुमची कन्या व गरोदर तांब्रास जाहीर जाले तर उत्तम नाही. दावेदार तुमचे निघोन गेले ईस कन्येस वाटे वेगळे काहाडणे. जिजाऊ सांगाते पांचसे स्वार देऊन रातोरात किले शिवनेर निजामशाही— किला शहाजी राजे त्यांकडे होता तिथे जिजाऊस नेऊन घातली- शिवनेर गडावर श्री. भवानी सिवाई तीस नवस जिजाऊने केला जे. जे आपणांस पुत्र जाला तर तुझे नाव ठेवीन. त्याउपर सिवाजी राजे त्यांचा जन्म जाला शके १५४९ क्षये नाम संवत्छरे वैशाख सुध पंचमी चंद्रवार. '

वरील हकीकतीतील शिवाई देवी नवसाला पावली म्हणून पुत्राचे नाव शिवाजी ठेवले ही घटना खरी आहे, शक्य आहे. ' शिवनेरी ' या नावावरून शिवाजी नाव ठेवले असण्याचीही शक्यता आहे. वखरीतील इतर मजकूर घोटाळ्याचा व अविश्वसनीय समजला पाहिजे. पुत्रजन्मानंतर पुराणिकबोवा-कडून शुभ दिवस पाहिला गेला व ते कान्तिमान हसतमुख व गोंडस बालक पाळण्यात घातले गेले, नाव शिवाजी ठेवण्यात आले. पाळणा म्हटला गेला, आणि साखरा वाटण्यात आल्या.

जो जो जो जो रे । शिवराया । सुख पावो तव काया ।

जो जो जो जो रे ।

जिजामाता आपल्या वत्सल हाताने त्या त्रिमण्या तेजस्वी बालकाला झोके देत होती. तिच्या हातची रेशमी रंगीत दोरी मागेपुढे होत होती. पाळण्यातला नटलेला बाळ किलकिल्या नेत्रांनी विश्व न्याहाळीत होता.

त्याला क्षरे म्हणजे आईच्या अंतःकरणात डोकावून पाहायचे होते. पण ते कसे शक्य होते ? सर्वांनी घेऊन घेऊन, कुरवाळून कुरवाळून, वाळ कोमेजले गेले, रडू लागले. मग जिजामातेने त्याला अलगद उचलून मांडीवर घेतले व पदराखाली लपविले.

बालशिवाजी आता मुठी चोखू लागला होता. मृठीत दिलेले रंगीत रिंगणे तो अगदी घट्ट पकडून ठेवी. पाळण्यावर लावलेल्या रंगीवेरंगी कापडी चिमण्यांकडे बघून तो उसळ्या घेई. कित्येकदा पालथे पडून तो आपल्या मातेला न्याहाळी. ती दिसली नाही की तो रडू लागे. त्याचे रडणे ऐकून दासी त्याला उचलून घेत. पण तो काही केल्या थांबत नसे. त्याची माता या वेळी शिवाईच्या देवळात गेलेली असे. पती स्वारीवरून लवकर परतावा म्हणून तिची देवीजवळ प्रार्थना चालू असे. पुत्रजन्माच्या आनंदोत्सवात पति-राज हजर नसावेत, इतकेच नव्हे तर अद्यापही त्यांना लेकाला बघता येऊ नये याची जिजामातेला खंत वाटे. मग ती देवळात जाऊन एकान्तात अश्रू ढाळीत बसे. ' शिवबा रडतोय बाई. ' हे शब्द कानी पडताच मात्र ती माऊली वाळाकडे वेगाने धाव घेई. आपल्या अस्थिर व भयाकुल जीवनाला म्लेंच्छ-सत्ता कारणीभूत आहे, या जाणिवेने तिच्या मनात पुन्हा पुन्हा वेदना उठत. मनाची व्यथा हलकी करण्यासाठी मग एखादे वेळी ती शिवबाला पाळण्यात घाली व भावनावेगाने श्लोका देऊन स्वतःच गाणे म्हणे—

मी लोटिते श्लोका तुज शिवबाळा । सुंदरा, नीज स्नेहाळा ॥ धृ० ॥

तनुशांतीते शांत नीज तुज येण्या । राष्ट्रगीत गाते तान्ह्या.

वध दार्स्य जळे मही अंबिका माय । हंबरडे फोडी हाय.

निजशत्रूंनी हिचें भंगिले छत्र । मांगल्य-सूत्र स्वातंत्र्य

या दुःखाने दुःखि फार रे पाही । मी जिजाबाई तव आई

बहु शत्रु मातले मेले । रे ।

मेल्यांनि आर्यधन नेले । रे ।

आमचे राज्य बुडविलें । रे ।

कुणि निपजेना शास्ता या चांडाळा । सुंदरा नीज स्नेहाळा ॥ १ ॥

भूमातेच्या भूतकाळी उद्धरणी । झुंजली रणीं भृडरमणी
श्रीरामाने रावण वधिला लढुनी । वानरां वीर वीर बनवूनी
घे स्वतंत्रता कंसाच्यापासूनी । गोविंद गोप जमवूनी

तूं तसा वीर होशील का ? रे ।

तरवार करी धरशिल का ? रे ।

मिळविशिल मावळे गडि का ? रे ।

राणे वधावया देशशत्रुचा मेळा । सुंदरा नीज स्नेहाळा ॥ २ ॥

भूभक्तीचें प्रबल दुग्ध पाजीन । मी वीर तुला बनवीन

रिपुरक्ते भू तुझ्या करी न्हाणीन । स्वातंत्र्य घरी आणीन

साधीन सख्या जाण लोककल्याणा । तुज राज्यपदीं स्थापून

स्वातंत्र्यविराची माता । रे ।

मी स्वतंत्र सुधन्य होता । रे ।

ध्वज स्वातंत्र्याचा डुलता । रे ।

ठेवीन तनु अशा नंदमय वेळा । सुंदरा नीज स्नेहाळा ॥ ३ ॥

भदगदा तदा पाळण्यांत शिव हंसला । जणुं मातृबोल त्या रुचला

मग करि लीला मृदुल मुष्टि वळवून । जणुं म्हणे हिने रिपु वधिन

तशि आर्यशिखा रक्षिन या भावें हो । जावळाशि तो खेळे हो.

श्रीजिजाइला असा क्रीडता तान्हा । दाटला प्रीतिचा पान्हा

उचलिलें तिने तधि त्याला । हो ।

उचलिलें जणू प्रेमाला । हो ।

आलिंगि चुंबि तान्हूला । हो ।

* गोविंद म्हणे सफळ तदाशय झाला । शिव करिल मुक्त देशाला ॥ ४ ॥

* 'गोविंद' म्हणजे स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे नाशिकचे सहकारी. गोविंद व्यंकटदरेकर हे त्यांचे नाव. त्यांना आवा म्हणत. पायाने ते पांगळे होते. पण प्रतिभावलावर ते स्वातंत्र्यकवी झाले. त्यांच्या ओजस्वी संग्रहातली वरील कविता आहे. शेवटची ओळ 'शिव स्वतंत्र करि देशाला' अशी आहे. शिवजन्माच्या प्रकरणात ती शोभणार नाही म्हणून मी 'शिव करिल मुक्त देशाला' असा उचित बदल केला आहे.

पतीचा पराक्रम आणि पुत्राचे शिक्षण

शिवजन्मापासून शहाजीराजांचे जीवन अतिशय गतिमान झाले. त्यांचा पराक्रम व ऐश्वर्य वाढू लागले. सकटे सारखी येत होती, पण त्याची पर्वा नसे. लढावे केव्हा, नमते घ्यावे केव्हा ही कला त्यांना चांगली अवगत होती. जशी परिस्थिती असेल तसे राजे वागत. जिथे आपल्या कर्तबगारीला वाव मिळेल तिथे ते बेलाशक जात. शिवजन्माच्या वेळी राजांच्या पुणे प्रांतात विजापुरी सरदार मुरारपंत याने स्वारी करून धुमाकूळ मांडला होता. राजांनी हा कठीण प्रसंग जाणून मोंगलांकडे अर्ज केला व त्यांची मनसबदारी पत्करली. खुद्द राजांना पंचहजारी व थोरला पुत्र संभाजी यांस दोन हजारी मनसबां, व शिवाय उंची पोषाख वगैरे देऊन मोंगलानी राजांना हाताशी धरले.

इकडे शिवनेरीवर बालशिवाजी रांगू लागला. माणसे ओळखू लागला. सूर्यदर्शन, उपवेशन, अन्नप्राशन इत्यादी त्याचे संस्कार उरकून घेण्यात आले. जिजामाता त्याच्या पित्याची रोज वाट पाही. पण वाळ उंबऱ्यात वसून जग पाहू लागला तरी त्याला बापाच्या मांडीवर वसण्याचे भाग्य लाभले नव्हते. मग एके दिवशी कार्तिक-मार्गशीर्षात शहाजीराजे अकस्मात शिवनेरीवर आले. आपल्या गूटगुटीत व हसऱ्या मुलाला त्यांनी प्रथमच पाहिले व मांडीवर घेऊन मनमुराद कुरवाळले. जिजामाता हे दृश्य चोरून पाहात होती. तिचे मन आनंदाने फुलून आले. तिचेच काय, पण शिवनेरीवर सान्यांचे. राजांनी आता चार दिवस मायलेकरांच्या सहवासात घालवावे अशी सान्यांची इच्छा होती.

पण राजांच्या नशिवात असे सहवासमुख नव्हते. निजामशाहीत वेदिली माजली होती. मोंगलांच्या भीतीने निजामशहाने मलिकंबराचा पुत्र फत्तेखान याची कैदेतून सुटका केली व त्याला वजीर केले. पुढे निजामशहा वेडसर

जाला व १६३२ च्या फेब्रुवारीत निधन पावला. फत्तेखानाने विष घालून त्याला मारले असाही एक प्रवाद होता. हा फत्तेखान अत्यंत स्वार्थी व संधि-साधू होता. आतून तो मोंगलांना सामील असे. सात वर्षांच्या एका मुलास दौलताबादेला गादीवर बसवून तो अंमल गाजवू लागला. तथापि, त्याच्या-वर कोणी राजी नसे. दरबारात तट पडले. याच सुमारास मोंगलांनी फत्ते-खानास जवळ केले व शहाजीची मनसब काढून त्याला दिली. राजे या कार-स्थानामुळे अर्थातच रागावले. त्यांनी मोंगली सत्तेविरुद्ध वंड उभारले व निजाम-शाहीचे पुनरुज्जीवन करण्याचा निर्धार केला. राजांजवळ या वेळी पांच-सहा हजार फौज होती. त्या फौजेच्या जोरावर त्यांनी नाशिक, त्रिबक, संगमनेर, जुन्नर व उत्तर कोकणातल्या काही भागात लूट केली. याशिवाय आदिलशाही वजीर खवासखान व त्याचा मातब्बर सरदार मुरारपंत यांच्याशी संधान बांधून मोंगलाविरुद्ध एकजूट निर्माण केली. फत्तेखानाने दौलताबादेस गादी-वर बसवलेला अल्पवयी मुलगा म्हणजे उघड उघड मोंगलांच्या हातचे बाहुले होते. शहाजी राजांसारखा मानी व पराक्रमी सरदार या बाहुल्या-समोर कसा नमणार ? मग त्यांनी सरळ जुन्नरनजीक पेमगिरी येथे नवी निजमशाही स्थापन केली, व आपण स्वतः वजीर बनून ते कारभार करू लागले. (सप्टेंबर १६३२).

पुढे मोंगल सेनापती महाबतखान याने दौलताबादेस वेढा देऊन निजाम-शाहीच्या मुळावरच प्रहार केला. (मार्च १६३३). या वेळी आदिलशाही फौज व शहाजी राजे निजामशाहीच्या मदतीला धावून आले. दौलताबादे-जवळ पाच महिने उभयपक्षांत चकमकी चालू होत्या. शहाजी राजांनी या वेळी अद्भुत पराक्रम गाजवून महाबतखानास जेरीला आणले. तथापि. आदिलशाही सरदारांची आपसातील भांडणे आणि वेढ्यात अडकलेल्या फत्ते-खानाचे मतलबी वर्तन या दोन गोष्टींचा फायदा घेऊन मोंगलांनी भेदनीती वापरली. ती यशस्वी होऊन राजधानी दौलताबाद मोंगलांच्या हाती पडली. (जून १६३३). शहाजी राजे निराशेने व काहीशा रागाने माघारे फिरले, आणि आवेशाच्या भरात त्यांनी पुणे, चाकण, जुन्नर, नगर, संगमनेर, नाशिक, त्रिबक हा भाग जिंकून स्वतःच्या ताब्यात घेतला. मोंगलांच्या भीतीने सैन्यही मोठ्या प्रमाणावर जमविले.

निजामशाहीचे मूळ छत्र मोडल्यावर मोंगलांनी आपला मोर्चा साहजिकच शहाजी राजांकडे वळविला ! शहाजीसारख्या बंडखोर व फौजबंद सरदारास काबूत आणणे सोपे नव्हते. मोंगलांना ती गोष्ट अगदी अशक्य वाटली. मग जी गोष्ट पराक्रमाने साधेना ती त्यांनी भेदनीती वापरून साधली. निजाम-शाहीतील वाटणीचे मोठे आमिष दाखवून मोंगलांनी आदिलशहास आपलेसे केले व मग शहाजीविरुद्ध उभयतांनी जंगी मोहीम काढली. शहाजहान बाद-शहा जातीने दौलतावादेस आला. (फेब्रुवारी १६३६). शास्ताखानास व झमनखानास शहाजीच्या प्रदेशावर पाठविण्यात आले. त्यांनी जुन्नर-संगमनेर वगैरे भाग झपाट्याने काबीज केले. शहाजीने मोंगलांच्या संयुक्त फौजेस अनेकदा हुलकावण्या दाखवून सतत तीन वर्षे झुंज घेतली होती. अखेर सामर्थ्य कमी पडून राजे माहुलीच्या किल्ल्यात आश्रयास गेले. मोंगलांनी तिथेही वेढा घातला. आता मात्र शरण गेल्याशिवाय गत्यंतर नव्हते. मग उभयपक्षात तह झाला. या तहान्वये राजांनी आपल्या जहागिरीचा मुलूख वगळून इतर सर्व किल्ले व प्रदेश मोंगलांना दिले व स्वतःची सुटका करून घेतली. अशा रीतीने राजांनी उभारलेली व झुंजवलेली ही नवी निजामशाहीही कोलमडून पडली. व तिचे १६३६ अखेर तीन तुकडे झाले:

राजे तदनंतर आदिलशहाकडे विजापुरास गेले. मोंगली सत्तेची आक्रमक चाल पाहून शहाने त्यांना आपणहून दरबारी बोलावले व मोठा हुद्दा देऊन त्यांच्या पराक्रमाचा उपयोग करून घेतला. राजे आता धावपळीला कंटाळले होते. परक्यांची चाकरी त्यांना अटळ दिसू लागली. विजापूरला जाण्यापूर्वी राजांनी पुणे-सुप्याच्या आपल्या जहागिरीची व्यवस्था मुताबिक दादाजी कोंडदेव यांजकडे सोपविली व ते निर्धास्तपणे विजापुरास रवाना झाले. विजापूर दरबारी त्यांचा भाग्योदय उत्तरोत्तर वाढत गेला. १६३९ मध्ये आदिलशहाने सेनापती रणदुल्लाखानावरोबर शहाजी राजांना कर्नाटकाच्या स्वारीवर पाठविले. या वेळी राजांनी मोठाच पराक्रम गाजविला. आदिल-शहाने त्यांच्या पराक्रमाचे योग्य चीज केले. बंगळूरचा किल्ला व प्रदेश राजांना जहागिरीदाखल बहाल करण्यात आला. राजांच्या जीवनाला यामुळे एक प्रकारची स्थिरता प्राप्त झाली. विजापूर दरबारातील एक वडे सरदार म्हणून ते ख्यात पावले. शहाजी राजे बंगळूरात खरोखरच एखाद्या 'राजा'-

सारखे दिमाखाने नांदू लागले. त्यांचा दरारा पुढे पुढे इतका वाढला की—
‘ अरू उत्तर दच्छिन रच्छनको इत साहजि है उत सा जिहां ’ असे उद्गार
जयराम पिंडये नामक कवीला काढावे लागले. हा कवी खुद्द राजांच्या पदरी
होता. ‘ दक्षिणेच्या रक्षणास शहाजी तर उत्तरेच्या रक्षणास शहाजहान ’
या शब्दात त्याने केलेली राजांची स्तुती बहुतांशी खरी आहे.

राजांच्या या दहा-वारा वर्षांच्या धावपळीच्या व धकाधकीच्या काळात
जिजामाता व बालशिवाजी होते कोठे, त्यांचा जीवनक्रम कसा चालला होता
उभयतांना राजांचा सहवास कितपत व कसा लाभला हे आता पाहू.

माहुलीच्या वेढ्यापर्यंतची मायलेकरांची पहिली सहा वर्षे शिवनेरी,
दौलताबाद, अहमदनगर, पेमगिरी आणि माहुली या ठिकाणी गेली असली
पाहिजेत. त्यातही शिवनेरी-पेमगिरी व माहुली या तीन ठिकाणी त्यांचे
वास्तव्य अधिक झाले असले पाहिजे. शिवाजी तीन वर्षांचा असताना त्रिब-
कचा किल्लेदार म्हालदारखान याने बढतीच्या आशेने शहाजी राजाच्या
अब्रूला धोका पेशविल्याची एक हकीकत बखरकार सांगतात. हा प्रकार असा
की, खानाने शिवनेरीवर स्वारी करून जिजाईस कैद करून नेले. जिजाईला
या गोष्टीचा सुगावा लागल्याने तिने बालशिवाजीला आधीच दासीकरवी
शिवापुरास पाठविले. पुढे चुलता जगदेवराव याने मध्यस्थी केल्यामुळे तिची
सुटका झाली. शिवाजी लहानपणी अतिशय अवखळ होता. घराबाहेर केव्हा
पडेल आणि कुठे कुठे जाईल याची मातेला अहर्निश चिंता वाटे. वडील
शहाजी राजे सदा स्वारीवर असत. त्यामुळे शिवाजीला मातेशिवाय जवळचे
मायेचे माणूस नव्हते. घरी थोरला भाऊ संभाजी होता. पण तो बरोबरीचा
नव्हता. चांगला पांच-सात वर्षांनी मोठा होता. त्यामुळे आई हेच शिवाजीचे
सर्वस्व होते. लाड करणार आई, खेळवणार आई, भरवणार आई, मार
देणार आई आणि शिकवणारही आईच. बालपणी आई हाच शिवाजीचा
एकमेव आधार होता. या काळात त्याच्यावर झालेले संस्कार आईने घड-
विलेले होते. जी शिवाजीची स्थिती तीच त्याच्या आईची. तिलाही पति-
सान्निध्य अल्प मिळे. मग ती माउली सारा वेळ लाडक्या शिवाजीच्या लालन-
पोषणात घालवी.

शहाजी राजांनी शिवजन्माच्या आधी दुसरे लग्न केले होते. त्यांच्या

द्वितीय पत्नीचे नाव तुकाबाई. याशिवाय नरसाबाई नावाची आणखी एक उपस्त्री राजांजवळ असे. तुकाबाईला एकोजी ऊर्फ व्यंकोजी नावाचा मुलगा होता. त्याचा जन्म शिवजन्मानंतर वर्ष दोन वर्षात झाला. हा एकोजी नेहमी कर्नाटकात असे. राजांनी त्याला पुढे तंजावरचे राज्य दिले. काही इतिहासकारांनी राजांना जिजाई आवडेनाशी झाली म्हणून त्यांनी दुसरे लग्न केले असे लिहिले आहे. पण हे बरोबर नाही. वस्तुस्थिती अशी आहे की, राजांना जिजाईच अधिक प्रिय होती, व शिवाजीच लाडका पुत्र होता शिवजन्मापासून आपले ऐश्वर्य वाढीस लागले याची राजांना पुरेपूर जाणीव होती. जिजाईसंबंधी सांगायचे तर ती मूर्तिमंत साध्वी, पतिव्रता, विनयशील, विचारी आणि धीरगंभीर स्त्री होती. पतीने अन्य स्त्रिया केल्या तरी तिने त्यांचा कधी तिरस्कार केसा नाही की त्यांना दुखवले नाही. उलट सवती-मत्सर न करता ती सवतीच्या मुलांची विचारपूस करी व सणावारी त्यांना पोषाख वगैरे पाठवीत असे.

शिववाचे बालपण सह्याद्रीच्या हिरव्यागार व ओबडधोबड परिसरात गेले. आईचा डोळा चुकवून तो सवंगड्यांवर वाहेर पडे. डोंगर दऱ्या, नद्यानाले, झाडेझुडपे व पशु-पक्षी यांच्या सान्निध्यात त्याचे बालपण हा हा म्हणता सरले. आईच्या तोंडून तो आजोबांच्या व वडिलांच्या पराक्रमाच्या गोष्टी ऐकत होता. रामायण-महाभारतातल्या काही गोष्टी ऐकण्यातही त्याचे मन खूप रमत असे. आपले दुःख आवरून आई त्याला शिकवत होती, सुखवीत होती आणि तो अजाण अवखळ बालक खेळत होता, वाढत होता. त्याच्या बाललीला म्हणजे मातेच्या दुःखीकष्टी मनाला विरंगुळा होता. पुत्राच्या चालीने ती बिचारी चालत होती आणि त्याच्या भवितव्यात आपले भवितव्य शोधीत होती.

माहुलीच्या पाडावानंतर शहाजी राजे सर्व कुटुंबासह विजापुरास गेले. या वेळी त्यांच्या कुटुंबात जिजाबाई, तुकाबाई व नरसाबाई अशा तीन स्त्रिया व संभाजी, शिवाजी, एकोजी आणि नरसाबाईचा मुलगा संताजी हे चार पुत्र अशी एकूण आठ माणसे होती. सर्वजण गुण्यागोविंदाने राहात होती. राजे स्वतः धार्मिक व गुणीजनांचे आश्रयदाते होते. मुलांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी शास्त्रीपुराणिक व पंतोजी ठेविले. सर्व मुलांना स्मृति-पुराणे, भागवत,

रामायण, महाभारत इत्यादी ग्रंथांतील सुरस व उदात्त कथा ऐकवल्या जात व त्याजबरोबर मर्दानी खेळ शिकवले जात. शिवाजी सातव्या वर्षापासून लिहू लागला. त्याचे लिहिणे जलद व अक्षर वळणदार असे. शब्दोच्चारही स्पष्ट असत. इतर मुलांबरोबर हत्ती-घोड्यांवर बसणे; तलवार, भाला, पट्टा व धनुष्य चालविणे; गडकोट चढणे, कुस्ती मारणे, विष उतरविणे, रत्न-परीक्षा करणे इत्यादी विद्या व कला त्याने शीघ्रगतीने आत्मसात केल्या. जिजामातेचे तर त्यांच्यावर विशेष लक्ष असे.

१६३९ साली बंगळूरची जहागिरी मिळाल्यावर राजे आपल्या कुटुंबासह तिकडे गेले. गेल्यावर वर्षभराने शिवाजीचे लग्न झाले. फलटणचे मुधोजी निवाळकर (पवार) यांची मुलगी सईबाई जिजामातेची लाडकी सून झाली. राजांच्या जीवनात आता स्थिरता व ऐश्वर्य आल्यामुळे त्यांनी प्रथम आपल्या दोन्ही जहागिरींची नीट व्यवस्था लावून देण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे आणखी वर्षभराने त्यांनी पुण्या-सुप्याची जहागीर शिवाजीच्या नावे करून त्याला आपल्या मातेसह पुण्यास पाठविले. शिवाजी वयात येईपर्यंत जहागिरीची व्यवस्था दादाजी कोंडदेव पाहणार होता. दादाजीच्या मदतीला शामराव नीलकंठ (पेशवा), बाळकृष्णपंत हणमंते (मुजुमदार), सोनो विश्वनाथ (डवीर), रघुवीर बल्लाळ (सबनीस) इत्यादी कारभारी राजांनी बरोबर पाठविले होते. मायलेकरांची ही पाठवणी करताना राजांना साहजिकच मोठे दुःख झाले. तथापि, कर्तव्य व व्यवहार त्यांना सोडता येत नव्हता.

जिजामाता व शिवाजी पुण्याकडे आले ते प्रथम सिंहगडाजवळ कसबे खेड (खेड-शिवापूर) येथे राहू लागले. नजीक गडावर दादाजी कोंडदेवाचे वास्तव्य असे. मायलेकरांवर त्यांची सतत दृष्टी असे व जहागिरीतून जरूर लागेल तो पैसा त्यांना दिला जाई. मध्यंतरी दादाजीने शहाजीच्या आज्ञेने पुण्यात कसबा पेठेत 'लालमहाल' नावाचा एक मोठा वाडा बांधला. त्या वाड्यातही मायलेकरांचा अधूनमधून मुक्काम असे. याच सुमारास जिजा-ईच्या सांगण्यावरून वाड्यातजिक गणपतीचे देऊळ दादाजीने बांधले. १६४७ साली दादाजी कोंडदेव निधन पावले. त्यानंतर सात-आठ वर्षे तरी उभय-तांचा पुण्याच्या वाड्यात मुक्काम होता. शिवाजीने स्वराज्य उभारण्याच्या ज्या पहिल्या हालचाली केल्या त्या शिवापूर व पुणे येथील मुक्कामांतूनच

केल्या आहेत. या वेळच्या धाडसी उद्योगात त्याला मुख्य आधार व आशीर्वाद होता तो त्याच्या मातेचा. दादाजीचे त्याला मार्गदर्शन होते, हे खरे; पण प्रेरणा देणारी सावली होती खरी माउलीच. वयाचे व अनुभवाचे पाठवळ आता तिच्यापाशी होते. पती दूर देशी असल्यामुळे विचार करण्यास व निर्णय घेण्यास तिची ती स्वतंत्र होती. मध्यंतरीच्या काळात शहाजी राजांच्या पुण्याकडे एक-दोन खेपा झाल्या. पण तेवढा अल्पकाळ सोडला तर जिजामाताच शिवबाची मार्गदर्शिका होती. यापुढचे तिचे आयुष्य पतीऐवजी पुत्राच्या सान्निध्यात व त्याचे वर्धिष्णु अवतारकार्य वघण्यात गेले.

बा. क्र १६४३ 'संपूर्ण' नं. ५
 दिनांक ... क.

सायलेकरांची एकरूपता

जिजामातेचा लाडका पुत्र शिवाजी आता मोठा होऊन जहागिरीचा कार-
 भार पाहू लागला. आईची स्वाभिमानी शिकवण, वडिलांचा पराक्रम आणि
 भोवतालची जाचक परिस्थिती या तीन गोष्टींचा परिणाम होऊन त्याने
 १६४५ साली, म्हणजे वयाच्या पंधराव्या वर्षी स्वराज्याची शपथ घेतली.
 जहागिरीच्या प्रदेशातील मावळ भाग त्याच्या चांगला परिचयाचा झाला
 होता. कारभार सुधारणे, समाजनिरीक्षण करून संघटना करणे, वळ वाढ-
 विणे व मग स्वराज्याची चळवळ उभारणे अशा क्रमाने त्याची पावले पडू
 लागली. येसाजी कंक, बाजी पासलकर, तानाजी व सूर्याजी मालुसरे, जेधे-
 बांदल-देशमुख इत्यादी मंडळींना आपलेसे करून नित्य नव्या साहसांना तो
 उद्युक्त झाला. १६४६ साली तोरणा किल्ला घेऊन शिवाजीने आदिलशाही-
 विरुद्ध बंडाचे निशाण उभारले. पुढल्या वर्षी कोंडाणा व पुरंदर हे किल्ले
 घेतले. कारण 'संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग' हे त्याच्या राजनीतीचे आरंभा-
 पासूनचे मुख्य सूत्र होते.

कोंडाणा -पुरंदर हे किल्ले घेतल्यावर चार-सहा महिन्यांनी दादाजी कोंड-
 देव निधन पावले (१६४७). त्यांच्या मागे कारभारात मातुश्री जिजामाता
 शिवरायांना अधिकाधिक सल्लामसलत देऊ लागली. खुद्द दादाजींच्या हया-
 तीत रामाजी विठ्ठल व तिमजी पुरुषोत्तम यांच्यामधील वतनाचा एक
 गोतनिवाडा 'मातुश्री जिजाआऊसाहेव' यांच्या समक्ष झालेला होता. शिवाजी
 राजांनी किल्ले घेतल्यावर विजापूर दरबारात साहजिकच खळबळ उडाली.
 शहाजी राजे हे विजापूरकरांचे चाकर असताना त्यांच्या मुलाने बंडखोरी
 करून दरबारचे किल्ले ताब्यात घ्यावेत या गोष्टीचा आदिलशहास घुस्सा
 यावा हे स्वाभाविक होय. त्याने शहाजीस या गोष्टीचा जाव विचारला. पण

त्यांनी कानावर हात ठेवले. राजांबद्दल दरबारात आधीच मत्सराग्नी धुमसत होता. राजांचा पराक्रम व दर्जा दरबारातील मुसलमान सरदारांना पाहवत नव्हता. त्यांतून राजे हिंदु. कर्नाटकातील हिंदु राजेरजवाड्यांबद्दल राजांना दाटणाऱ्या आपुलकीचा विपर्यास करून राजांच्या हितशत्रूंनी त्यांच्याविरुद्ध आदिलशहाचे कान फुंकले. 'राजे बड करू पाहतात' अशाही कंड्या पिकवण्यात आल्या. मग मात्र सुलतानाचा संशय वळावला. त्याने शहाजी राजांच्या अटकेचा हुकूम दिला. राजांच्या छावणीला रात्री अचानक वेढा पडला. राजे जागे झाले तो चकमकी सुरू होत्या. खुद्द राजांवर वाजी घोरपडे चालून आला. उभयतांची चांगली झुंज झाली. राजे जखमी होऊन कैदी झाले. त्यांची छावणी लुटली गेली. विजापूरला जवळजवळ दहा महिने राजे कैदेत होते. शेवटी 'कोंडाणा, कंदर्पी व बंगळूरचे किल्ले दिलेत तर सोडू' या अटीवर त्यांची सुटका करण्यात आली. वडिलांच्या सुटकेसाठी शिवाजीला कोंडाणा द्यावा लागला. या गोष्टीचे त्याला व त्याच्या आईला अर्थातच फार दुःख झाले.

पुत्राचा पराक्रम चालू असता जिजामाता कारभाराकडे व लोकांच्या अडीअडचणीकडे जातीने लक्ष पुरवीत असे. इ. स. १६५१-५२ चे तिचे एक पत्र उपलब्ध आहे. या पत्रात गणो आबाजीला तिने 'जमीन इनाम अनामत न करिता पूर्वीप्रमाणे चालू ठेवणे' असे फर्माविले आहे. विशेष म्हणजे चिरं-जिवाने 'इनाम अनामत करण्याबद्दल' लिहिले असताही तिने त्याचा हुकूम फिरवून स्वतः नवा हुकूम दिला आहे. कारभारात जिजामातेचे केवढे वजन होते व तो कारभार ती स्वतः आपल्या बुद्धिनुसार कसा करित होती हे या पत्रावरून स्पष्ट दिसून येते. यानंतर बजाजी निवाळकराचे प्रकरण उद्भवले. निवाळकर हे पूर्वापार आदिलशाहीतील एक प्रतिष्ठित जहागिरदार. बजाजी हा शिवाजीचा मेहुणा, म्हणजे पत्नी सईवाईचा भाऊ. एकदा अफझलखानाच्या ताबडीत सापडून त्याच्या गळ्यात साखळदंड बांधण्यात आले व त्याला जुलमाने मुसलमान करण्यात आले. त्यामुळे तो मोठा कष्टी होता. जिजामाता १६५१ साली शिखर-शिगणापूरच्या दर्शनासाठी गेली असता तिने बजाजीला वोलवणे पाठवले व सशास्त्रपणे त्याला हिंदू करून घेतले. पण एवढ्याने बजाजीला समाजात प्रतिष्ठा मिळणार नव्हती. मग जिजामातेने आपली नात

(शिवाजी-सईवाईची मुलगी) सकवारवाई ऊर्फ सखूवाई वजाजीचा मूल्गा महादजी यास देऊ केली व त्याप्रमाणे लग्न घडवून आणले. हे सामाजिक कार्य घडविण्यात जिजामातेने त्या काळी जे धैर्य दाखविले ते खरोखर अतुलनीय आहे. समाजाविषयीची तिची कळकळ किती प्रामाणिकपणाची होती हेही यावरून दिसून येते. उक्तीने नव्हे तर कृतीने तिने समाजसुधारणेचा व धर्मसहिष्णुतेचा आदर्श घालून दिला. निवाळकरांच्या शुद्धिकरणानंतर वर्ष-दीड वर्षाने जिजामातेने व शिवाजीने महावलेश्वरच्या वेदमूर्ती गोपाळभट्टांकडून मंत्रोपदेश घेतला व पुत्राच्या अभ्युदयार्थ प्रतिवर्षी अनुष्ठानाची व्यवस्था करविली.

शिवाजी राजांची आपल्या मातुश्रीवर अपार निष्ठा. आपले कल्याण चिंतणारी तीच. तिला कशाला दुखवायचे ? उलट ती सांगेल त्याप्रमाणे ऐकायचे व प्रत्येक कार्यात तिचा आशीर्वाद घेऊन मगच पुढे पाऊल टाकावयाचे. तिच्या सल्ल्याविना कोणतेही नवे साहस करायचे नाही. काही बारीक सारीक तंटे असतील तर ते तिजकडून मिटवावयाचे; मंत्रोपदेश घेतल्याच्या वर्षी जेजुरीच्या खंडोबाच्या देवळातील गुरवात तंटा माजला. हा तंटा राजांनी मातुश्रीकडूनच मिटवला. आईचा कौल तो आपला कौल; अशा परखड शब्दात त्यांनी हा निवाडा केला. मातेवर त्यांची श्रद्धा अशी जबर, की कोणास शब्द देताना 'मातुश्रीसाहेबांच्या पायाची आण असे' या शब्दांत स्वतःला गुंतवून घेत. मायलेकरांच्या इच्छा-आकांक्षा व हालचाली इतक्या एकरूप होत चालल्या की जणू सुईमागून दौरा. स्वराज्याचे महावस्त्र भराभर विणले गेले ते अशा एकरूप हालचालीमुळेच.

इ. स. १६५५ साली जिजामातेवर एक कौटुंबिक आपत्ती अचानक कोसळली. ती म्हणजे थोरला पुत्र संभाजी याच्या निधनाची. संभाजी या वेळी सुमारे तीस वर्षांचा होता. तो नेहमी शहाची राजांबरोबर असे. राजांबरोबर अनेक लढायांत त्याने पराक्रम गाजवला होता व पुढे पुढे तर तो स्वतंत्रपणे पराक्रम दाखवू लागला होता. बंगळूराहून पुण्याला आल्यापासून जिजामातेला त्याचा सहवास फारसा लाभला नाही हे खरे; तथापि, त्याच्या हालचालींकडे तिचे लक्ष असे. संभाजीच्या पत्नीचे नाव होते सखूवाई. उभयतांना १६५४ साली पुत्ररत्नाचा (उमाजी) लाभ झाला होता. सारे कसे सुरळीत चालू होते. पण

कनकगिरीत अचानक बंडाळी उद्भवल्यामुळे आदिलशाहीकडून संभाजीची तिकडे रवानगी झाली, या वेळी अफजलखानासारखा बडा सरदारही संभाजी बरोबर होता. ही बंडाळी मोडत असता तोफेचा गोळा लागून संभाजी मृत्यूमुखी पडला. खानाचे आणि शहाजीराजांचे आधी बरे नव्हते. पुढे संभाजीची लढाईच्या वेळी त्याचा काही तंटो झाला व त्यामुळे संभाजीला त्याने लढाईचे वेळी नीट मदत केली नाही. राजांना ही गोष्ट फार लागून राहिली. जिजामातेला या प्रकरणाची सर्व हकिगत समजली तेव्हा तिला परमावधीचे दुःख तर झालेच, पण खानाविषयी तिला विलक्षण तिटकारा आला. पतीच्या अपमानाला व पुत्राच्या मृत्यूला कारणीभूत होणाऱ्या इसमाबद्दल कोणत्या साधवीला तिटकारा वाटणार नाही ?

पण योगायोग कसा विचित्र पाहा ! संभाजीच्या वीरमरणानंतर दीड-दोन वर्षांनी शिवाजीची पत्नी सईबाई पुरंदर किल्ल्यावर प्रसूत झाली व तिला मुलगा झाला (१४ मे १६५७). शूर चुलत्याची आठवण म्हणून त्याचे नाव संभाजीच ठेवण्यात आले. शिवाजीचा हा पहिला मुलगा—संभाजी—जिजामातेचा अतिशय लाडका होता. त्याची आई जरा अशक्त होती. वाळंतपणानंतर ती लवकरच आजारी पडली व प्रतापगडास माहेरी आली. पुष्कळ औषधोपचार केले. पण गुण न येऊन सईबाई ५ सप्टेंबर १६५९ रोजी वारली. संभाजी या वेळी दोन वर्षांचा होता. त्या पोरक्या पोरस जवळचे माणूस म्हणजे त्याची आजी जिजामाता. तिने अपरंपार जिव्हाळ्याने त्याचा सांभाळ केला. संभाजीला आपल्या आईचे दूध थोडेसेच प्यायला मिळाले. तो लहान असताना जिजामातेने पुरंदराहून मुद्दाम आई पाठविली होती. संभाजीच्या या ' धाराई आवेस तैनात वरसाची होन २६ पावत होती. ' अर्थात ही व्यवस्था बहुधा जिजामातेनेच केली असावी. सईबाईच्या मागे बालसंभाजीला त्याच्या ममताळू व कर्त्या आजीने काही कमी पडू दिले नाही. पोर विलक्षण हूडपणा करायचा. पण आजी त्याकडे दुर्लक्ष करायची. या संभाजीकडे पाहून तिला पोटच्या संभाजीची आठवण येई आणि ज्या परिस्थितीत तो मृत्युमुखी पडला ती आठवून तिच्या जिवाची तगमग होई.

उसने संभाजीचे ह्यावे

जिजामातेला ज्या देवद्वेष्या अफजलखानाविषयी एवढा तिरस्कार वाटत होता तो खान खुद्द शिवाजीच्या-तिच्या प्राणप्रिय पुत्राच्या-जिवावर आता उठला होता. शिवाजीची वंडाळी मोडण्यासाठी, त्याला पकडून आणण्यासाठी व जरूर तर त्याला ठार मारण्यासाठी विजापूर दरबारने अफजलखानास मोठे सैन्य देऊन पाठविले. खान कमालीचा क्र व कपटी होता. सरळ सामन्यात शिवाजीचा पराभव होणे कठीण हे जाणून त्याने मनात कपट योजिले. विजापुराहून निघाल्यावर मराठ्यांच्या मनात भीती उत्पन्न करण्यासाठी वाटेत त्याने ठिकठिकाणी मंदिरे फोडली, लूट केली व सक्तीने खंडणी उकळली. खानाच्या तावडीतून या वेळी पंढरीचा विठोबा व तुळजापुरची भवानीसुद्धा वाचली नाही. खानाच्या स्वारीने लोक घाबरून गेले. खुद्द शिवाजी राजे संचित झाले. जिजामातेला पोरान्या जिवाची काळजी लागली. खानाचे प्रचंड सामर्थ्य व त्याचा कपटी स्वभाव ती जाणून होती. तिच्या मनात या वेळी आले असावे की, हिच्या करावा व सरळ खानाला भेटून पुत्राचे अपराध पोटात घालण्याची त्याला विनंती करावी. शिवकालीन डचांच्या व इंग्रजांच्या पत्रव्यवहारात जिजामातेने खानाशी केलेल्या रदबदलीचा उल्लेखही आहे, पण जिजाईचा मानी स्वभाव व खानाचे विध्वंसक धोरण लक्षात घेता या साहसाला व लाचारीला ती प्रवृत्त झाली असेल असे वाटत नाही. आमचा इतिहास असे काही सांगत नाही. उलट, या वीरप्रसवा मातेने वडील पुत्राचे निधन आठवून शिवबाला या वेळी युद्धप्रवृत्त केले आहे.

खानाशी सामना देण्यासाठी शिवाजी राजांनी जावळी प्रांताचा आश्रय घेतला. हा भाग डोंगराळ व दाट झाडीचा. गनिमी काव्याने लढण्यास उत्तम. नजीकच प्रतापगडाचा किल्ला. वाईपाशी खानाने तळ दिला होता. प्रथम

कृष्णाजी भास्कर व पंताजी गोपीनाथ या दोन्हीकडच्या वकिलांची बोलणी झाली व प्रतापगडाच्या पायथ्याशी खानाची व शिवाजीची भेट व्हावी असे ठरले. लढाई न करता कपटाने शिवाजीला मारता आले तर ते खानाला हवेच होते. दगाफटका झाल्यास दोन्ही पक्षांनी लढाईची सिद्धताही ठेवली होती. भेटीच्या प्रसंगी दोघांनी आपापल्या वकिलांसह सशस्त्र यावे व बरो-वर फक्त दहा दहा शरीररक्षक घ्यावेत असा करार झालेला होता. १० नोव्हेंबर १६५९ हा भेटीचा दिवस ठरला होता. भेटीसाठी गडाच्या पायथ्याशी एक डौलदार शामियाना (सदर) उभारण्यात आला. अफजलखानाची भेट म्हणजे शिवाजी महाराजांच्या जिवावरचा प्रसंग. अशा वेळी मातेजवळ वसून हितगूज केल्याशिवाय ते कसे राहतील ? खानाच्या वधापूर्वी मायलेकरांची भेट कशी झाली हे शाहीर अज्ञानदास पुढील शब्दांत सांगतो—

खबर गेली जिजाऊला । शिवबा जातो भेटायला
 पालखीत बैसुनी । माता आली भेटायला ।
 शिवबा बोले जिजाऊ सवे । ' बये वचन ऐकावे ।
 माझी आसोशी खानाला । बये जातो भेटांवाला ।
 जिजाऊ बोले महाराजाला । ' शिवबा न जावे भेटायला
 मुसलमान बेइमान । खान राखिना तुम्हांला ।'
 राजा बोले जिजाऊला । ' येवढी उमर झाली ।
 भेट दिली नाही कोणाला । येवढी गोष्ट माते । आज द्यावी मला ।
 आई अबदुलखान आला । याने काक लाविला देवाला ।'
 जिजाऊ बोले महाराजाला । शिवबा बुद्धिने काम करावे ।
 उसने संभाजीचे घ्यावे ।'
 जिजाऊ घेती अलाबला । शिवबा चढती दवलत तुला ।
 घे यशाचा विडा । शिवबा स्मरे महादेवाला ।
 गळां घातली मिठी । मातेच्या चरणासी लागला ।
 ध्यानी आठवुनी भगवंताला । शिवाजी राजा सदरे गेला ।

मातेच्या चरणांवर मस्तक ठेवून व तिचा ' विजयी भव । ' असा आशी-
 र्वाद घेऊन राजे राजगडाहून प्रतापगडी आले. भेटीचा दिवस उगवला. स्नान

पूजा, भोजन वगैरे आटोपून 'खासा राजियांनी जरीची कुडती घातली. डोईस मंदिल बांधिला. त्यात तोडा बांधिला. पायांत चोळणा घालून कास कसली व हातांत एक बिचवा व वाघनख चढविले आणि बराबर जिऊ महाला म्हणून मर्दाना होता, त्याजवळ एक पट्टा व फिरंग, ढाल तैसाच संभाजी कावजी महालदाराजवळ पट्टा व फिरंग व ढाल ऐसे दोघे मर्दाने आपणाबराबरी भेटिस घेतली.' दुपार टळून गेल्यावर खानाची व महाराजांची भेट झाली. तिचे वेधक वर्णन महाराजांचा समकालीन सभासद येणे-प्रमाणे करतो--

'खानही उभा राहून पुढे सामोरा येऊन राजियास भेटला राजियाने भेटी देता खानाने राजियाची मुंडी कवटाळून खांकेखाली धरिली, आणि हातीची जमदाड होती, तिचे मेण टाकून कुशीत राजियाचे चालविली. तो अंगांत जरिचीं कुडती होती त्यावर खरखरली. अंगास लागली नाही. हे देखोन राजियांनी डावे हाताचे वाघनख होते तो हात पोटात चालविला. खानाने अंगांत झगाच घातला होता. वाघनखाचा मारा करिताच खानाची चरबी बाहेर आली. दुसरा हात उजवे हाताचे बिचवियाचा मारा चालविला. ऐसे दोन वार करून मुंडी आसडून चौथरियाखाली उडी घालोन निघोन गेले. खानाने गलबला केला की, 'मारिले ! मारिले ! दगा दिघला ! बेगी-धावा.' असे बोलताच भोयांनी पालखी आणि पालखीत घालून उचलून चालविली. इतकियात संभाजी कावजी महालदार याने भोयांचे पाय मारिले आणि पालखीवाले भोयांस पाडिले. खानाचे डोचके कापिले. हातीं घेऊन राजियाजवळी आला. इतक्यांत सैदबंडा पटाईत धावला. त्याने राजे जवळ केले. पट्ट्याचे वार राजियावरी चालविले. तो राजियाने जिऊ महालियाजवळ आपला हुद्दियाचा पट्टा घेऊन, पट्टा व बिचवा असे कातर करून सैदबंडा याचे चार वार ओढिले (चुकविले). पाचवे हाताने राजियाने सैदबंडा मारावा तो इतकियांत जिऊ महाला याणे फिरंगेने (तलवारीने) खांद्यावरीं सैदबंडियासी वार केला, तो पट्ट्याचा हात हत्यारासमेत तोडिला आणि खानाचे शिर घेऊन राजे सिताब गडावरी जिऊ महाला व संभाजी कावजी महालदार असे गेले.'

महाराजांचा आश्रित कवी परमानंद खानवधाची हकिकत जरा निराळ्या

प्रकाराने सांगतो. ती अर्थात अधिक विश्वसनीय आहे :

एका हाती तलवार व एका हाती पट्टा घेऊन महाराज एखाद्या सिंहाप्रमाणे प्रतापगडावरून निघाले. शामियान्यात ते येतात तो खानाने खोटा स्नेह दर्शवून आपली तलवार सेवकाच्या हाती दिली व महाराजांस म्हणाला, 'बेटा, शरण ये. माझ्यावरोवर विजापुरास चल. तुला मोठे वैभव मिळवून देईन. उगीच घमेंड का करतोस ? चल ये, आपला हात माझ्या हाती दे.' महाराजांनी त्या धिप्पाड खानास आर्लगन दिले तो त्याने मराठा गडाच्या बगलेत पकडून उजव्या हाताने त्यांच्या कुशीत बांधून वाह्युद्धनिपुण अशा महाराजांनी आपली मान तात्काळ खाली घाली व अंग चोरून खानाच्या पोटात तरवार खुपसली ती खानाच्या पाठीपर्यंत आतडी ओढून बाहेर पडली. खानाचे डोके गरगरू लागले. झोकांड्या देत व आतडी सावरून धरीत तो ओरडला 'मेलो, मेलो, याला धरा.' जवळ खानाचा वकील कृष्णाजी भास्कर होता. त्या अधमाने महाराजांवर तलवार उगारली. पण ब्राह्मणास मारायचे नाही या ब्रीदाला जागून महाराजांनी त्याचा वार अडवला आणि दुसऱ्या हाताच्या पट्ट्याने खानाचे डोके उडवले. खान धाडकन खाली कोसळला. इतक्यात खानाचे हिंदू-मुसलमान रक्षक महाराजांवर तुटून पडले. महाराजांनी या वेळी हाताच्या दोन्ही शस्त्रांची अशी करामत दाखविली की, त्यांच्याभोवती एक तेजस्वी वलय (कडे) निर्माण झाले. ही खणाखणी चालू होती तोच संभाजी कावजी, जिऊ महाला, इब्राहीम सिद्दी, येसाजी कंक इत्यादी महाराजांचे रक्षक धावून आले. खानाचा रक्षक सय्यदवंडा महाराजांवर त्वेषाने वार करू लागला. इतक्यात जिऊ महाला पुढे सरसावला. त्याने बंडास आव्हान देऊन त्याचे सपकन् दोन तुकडे केले. इतरांनी खानाच्या रक्षकांचा समाचार घेतला. अशाप्रकारे मार्गशीर्ष शुक्ल सप्तमी, गुरुवारी, शके १५८१ रोजी माध्यान्ही देवद्वेष्टा खान देवाघरी गेला.

मग महाराजांनी 'राजगडास मातुश्रीस व सर्वासही फत्तेची खबर लिहून पाठविली. त्यांनीही वर्तमान ऐकून साखरा वाटून नगारे कर्णे केले. भांडी मारिली. मोठी खुशाली केली.' शिवबाच्या या अपूर्व पराक्रमाची हकिकत ऐकून जिजामातेचा आनंद पोटात मावेना. हर्षाने तिला वेड लागण्याची पाळी

आली. परब्रह्माच्या भेटीने पुंडलिकास जितका आनंद झाला नाही तितका आनंद शिवबाच्या भेटीने जिजामातेला झाला. केवढा पराक्रम ! केवढे साहस ! केवढी घोर चिंता लागून राहिली होती माउलीला ! शिवबा तिचा प्राण होता. खानाने तो हरण केला असता तर तिचा जीव जीवनावेगळ्या मासोळीप्रमाणे तळमळत, तडफडत राहिला असता विजयश्रीने माळ घातलेल्या लेकरास कधी पाहीन असे तिला होऊन गेले. खानाच्या वधानंतर पुढच्या लढाईची व्यवस्था करून महाराज तातडीने मातुश्रीच्या दर्शनास गेले, मायलेकरांना या वेळच्या भेटीचा सोहळा चिटणिशी बखरीत अतिशय भावपूर्णतेने रंगविला आहे :

‘याप्रमाणे महाराजांनी यश घेऊन मातुश्रीचे दर्शनास गेले. मातुश्रींनी पोटाशी धरून, ‘संभाजीचा सूड घेतलास, माझे डोळ्यांचे पारणे फेडिले व शिपाईगिरीची शर्त केली आणि देवानी खैर केली भेटी जाली, आजचा दिवस सोन्याचा उगवला. ऐसे बोलिली. आणि महाराजांकडून लिंबलोण करून सतका करविला. दानधर्म बहुत करून, समागमे होते, कामे केली, त्यांस बक्षिसे, वस्त्रे, भूषणे, तैनाता वाढविणे, पालख्या, अवदागिरे, सोन्याची कडी व द्रव्य देऊन ‘तुम्ही सर्व होता म्हणोन राजे खैर होऊन आले.’ ऐशी तारीफ गौरव करून मोठा आनंद करिती जाली.’ मातुश्री येवढेच करून थांबल्या नाहीत. पतीप्रमाणे त्याही गुणीजनांचा परामर्श घेणाऱ्या होत्या. शाहीर अज्ञानदासाला बोलावणे पाठवून त्यांनी अफजलखानवधावरील पोवाडा त्यांकडून रचून घेतला, गाऊन घेतला, आणि त्याप्रीत्यर्थ त्याला एक घोडा व सोन्याचे कडे बक्षिस दिले. मायलेकरांविषयीची आपली कृतज्ञता अज्ञानदासाने पोवाड्याच्या शेवटी पुढीलप्रमाणे व्यक्त केली आहे :

माता जिजाऊ बोलली । पोटी अवतार जन्मला । शंकपाळ शिवाजी महाराजाने केला । आता मी गाईन । भोसले शिवरायाच्या ख्याति । दावा हेवा जाण । अखेर संग्रामाच्या गति । राजगड राजाला । प्रतापगड जिजाऊला । धन्या जिजाऊचे कुशी । राजा अवतार जन्मला ।

बीरता आणि करुणा

अफजलखानाच्या वधानंतर तोफेच्या इशान्यासरशी शिवाजीचे सैन्य त्याच्या सैन्यावर तुटून पडले. विजापुरी छावणी घेरली गेली. खानाच्या सैनिकांना पळता भुई थोडी झाली. अडीच तीन तास मराठे शत्रूंना झोडपत होते. हत्तीच्या सोडी कापल्या गेल्या, दात तोडले गेले, उंट मारले, अमाप लूट मिळाली, दारूगोळा मिळाला, तोफा हस्तगत झाल्या; सोन्यानाण्यांसुद्धा खानाच्या छावणीतून दहा लाख रुपयांचा ऐवज मिळाला. खानाचा मोठा मुलगा फजलखान निसटून गेला. पण त्याचे दोन मुलगे, भोसले-घाटगे हे फितूर सरदार व इतर बरीच मंडळी कैद झाली. बायकांमुलांना सोडून देण्यात आले. गाय, स्त्री आणि ब्राह्मण यांना उपद्रव घायचा नाही असे महाराजांचे बीद्र होते.

खानाच्या वधामुळे विजापूर दरवारचा थरकाप झाला. मराठी जनतेला धीर आला व शिवाजीचे सामर्थ्य दुप्पट वाढले. विजापूरकर व दिल्लीकर मोंगल या दोघांना महाराजांच्या वाढत्या पराक्रमाने व हालचालींनी खूप उत्पन्न केले. खानासारख्या अनुभवी व पराक्रमी सरदारास शिवाजीने जीव मारून शिवाय त्याच्या फौजेची लांडगेतोड करावी ही गोष्ट विजापूरकरांना फार लागली. तशात त्यांना आणखी एका बातमीने धक्का दिला. शिवाजीने लगोलग पन्हाळा किल्ला जिंकला. मग मात्र जंगी मोहीम आखण्यात आली. सिद्दी जोहार ऊर्फ सलावतखानाकडे स्वारीचे नेतृत्व देण्यात आले. बापाच्या वधामुळे चिडलेला फाजलखान, रुस्तुमखान, सादातखान, बाजी घोरपडे वगैरे सरदार मोठी फौज घेऊन त्याला मिळाले. महाराज या वेळी किल्ल्यावर होते व त्यांची फौजही थोडी होती. सिद्दी जोहाराच्या प्रचंड फौजेने २ मार्च १६६० रोजी पन्हाळ्यास वेढा दिला.

महाराष्ट्राचा राजा शत्रूच्या मगरमिठीत सापडला. जिजामातेचा प्राण पन्हाळ्यात गुंतून पडला. चैत्रापासून आषाढापर्यंत जवळजवळ चार महिने वेढा पडला होता. शत्रू हटेना की महाराज शरण येईनात. किल्ल्यावरील दारू-गोळा व अन्नसाठा हळूहळू संपत आला. शत्रूचे सामर्थ्य अफाट होते. महाराज व त्यांचे सैनिक मोठ्या विवंचनेत पडले. बाहेरून मदत मागविली. तीही वेळेवर येईना. इकडे पुण्याच्या बाजूस मोंगल सरदार शायिस्तेखान मोठे सैन्य घेऊन देश उध्वस्त करीत सुटला. मे महिन्यात तो खुद्द पुण्यात आला व महाराजांच्या लालमहालात तळ देऊन बसला. अफजलखानाचे संकट वरं अशी दुहेरी संकटपरंपरा आता कोसळली होती.

जिजामाता या वेळी राजगडावर होती. शिवबाच्या चितेने ती व्याकुळ झाली. जोहरचा वेढा उठणे किंवा तो फोडून शिवबा निसटून जाणे शक्य दिसेना. पण अशी काळजी किती दिवस करायची? स्वस्थ बसून, हतश बनून संकट कसे टळणार? काही तरी केले पाहिजेच. क्षत्रियांच्या बीदाला जागले पाहिजे मग एके दिवशी त्या वीरमातेला विलक्षण स्फुरण चढले व ती लढाईच्या गोष्टी करू लागली. गडावर होते नव्हते ते सैन्य जमवून जिजामाता स्वतः शस्त्रसज्ज होऊन पन्हाळ्याकडे निघाली. पण इतक्यात विजापूरच्या बाजूची मुलुखगिरी करून नेताजी पालकर व सिद्दी हिलाल राजगडी येऊन पोचले. जिजामाता क्रुद्ध झाली होती. पुत्रदर्शनासाठी तिचा जीव तळमळत होता. नेताजीला बघताच ती आवेगाने व आवेशाने म्हणाली, 'युद्धोत्साही असा माझा प्राणप्रिय पुत्र तिकडे शत्रूच्या वेढ्यांत अडकून पडला आहे आणि तुम्ही त्या धन्यास सोडून, मारी लाज गुंडाळून भ्याडपणे इथे आला आहात. आता मीच जाते व जोहरचे मुंडके कापून आणते. शिवबावाचून मला दशदिशा अरण्याप्रमाणे आहेत. सिंहाप्रमाणे पराक्रमी असणारा माझा बाळ म्हणजे विष्णूचा अंश आहे. तो जर मला आता दिसला नाही तर मी प्राण सोडीन. तुम्ही शत्रूशी लढा किंवा लढू नका. मी मात्र निघाल्ये आता.'

त्या वीरमातेचे हे वीरश्रीयुक्त व तळमळीचे शब्द ऐकून नेताजी घाबरला-खजिल झाला व लागलीच जोहारचा वेढा उठवण्याच्या कामगिरीला लागला. जिजामातेला त्याचा जाऊ दिले नाही. इकडे किल्ल्यावर रात्री महाराजांच्या स्वप्नात तुळजा भवानी आली. 'प्रसंग बिकट आहे. शत्रूशी सख्य करून

किल्ला सोडून दे आणि सत्वर राजगडास जाऊन आपले राज्य संभाळ-
तुझी वृद्ध माता तुजवांचून तळमळत आहे.' असा दृष्टान्त झाला. मग एकी-
कडे महाराजांनी शत्रूशी वरकरणी तहाची भाषा चालविली व दुसरीकडे
एका चांदण्या रात्री भर पावसात ते वेढ्यातून निसटून गेले. पहाट झाली
दिवस वर आला. शत्रूच्या छावणीत गडबड उडाली. 'शिवाजी भाग गया'
असा कोलाहल माजला. त्याला पकडण्यासाठी ताबडतोव घोडेस्वार निघाले.
महाराज गजापूरच्या (पावन) खिंडीपर्यंत पोचले होते. विशालगड तिथून
५-७ मैल होता. तेवेढ्यात शत्रू जवळ येऊन ठेपला. साक्षात मृत्यूच. पण या
वेळी सैन्यातील वाजी प्रभू पुढे आला. महाराजांना पुढे जाण्याची विनंती
करून त्याने खिंड अडवून धरली. पराक्रमाची शर्थ करून वाजी प्रभूने शत्रूला
रोखून धरले. कपडे रक्ताने भिजले होते तरी वहादूर चार पाच तास झुंजत
होता. सायंकाळी महाराज गडावर सुखरूप पोचल्याची तोफ ऐकली तेव्हा
कृठे त्या वीराने धरणीवर देह टेकला (१३-७-१६६०).

वाजी प्रभूच्या वीरमरणाने खिंड पावन झाली, आणि स्वराज्यावरील
अरिष्ट टाळले. महाराजांचे डोळे कृतज्ञतेने भरून आले. जिजामातेच्या जिवात
जीव आला. महाराज तातडीने राजगडास गेले. मातुश्री दिसताच वंदन
करून मिठी घातली. मायलेकरांच्या भेटीचे भावपूर्ण दृश्य पाहून जमलेल्या
कुलस्त्रियांची अंतःकरणे गहिवरून आली. 'विजयी शाहनंदनाने हा सर्व
दिवस मातेच्या सहवासात घालवला.'

संकटामागून संकटे येणे आणि शक्तियुक्तीच्या जोरावर त्या संकटातून
पार पडणे अशा अवखळ गतीने शिवाजी राजांचे आयुष्य चालले होते.
राजकारणाच्या व रणकारणाच्या धकाधकीच्या मामल्यात कौटुंबिक आप-
त्तीही कोसळत. पण महाराज होते निश्चयाचे महामेरू. कधी उगमगत नसत.
कर्तव्य, मग ते कोणतेही असो, कधी सोडत नसत. अधूनमधून संसारातही
रमन असत. महाराजांना मातृसुख कमी पडले नाही. पण पितृसुखासाठी
मात्र ते तळमळत असत. पिता दूर होता, पुत्राचा पराक्रम ऐकून समाधान
पावत होता, पण राजकीय परिस्थितीमुळे वाप-लेकांची भेट होऊ शकत
नव्हती. भेटिला दोघे उत्सुक होते. १६६१ साली अशी भेट एकदा झाली
असे बखरकार सांगतात. आदिलशहाच्या खास परवानगीने शहाजी राजे

आपल्या अधर्गीला व पराक्रमी पुत्राला भेटण्यासाठी महाराष्ट्रात येण्यासाठी निघाले. तुळजापूर, बेदर, बीड, परांडा, पंढरपूर, फलटण, शिखरशिगणापूर इत्यादी पूर्वपरिचित ठिकाणांना भेटी देत देत ते जेजुरीजवळ येऊन ठेपले. शिवाजीने मोरोपंतास पालखी देऊन पुढे पाठविले. शहाजी राजे वाजत-गाजत खंडोवाच्या देवळात आले. शिवाजीमहाराज जोडा न घालता पालखी-बरोबर चालत आले. कुटुंबातील सर्व स्त्री-पुरुषांचा मेळावा जमला होता. मोठा आनंदीआनंद झाला. सुखदुःखाच्या गोष्टी बहुत झाल्या. जिजामातेच्या आनंदाला सीमा उरली नाही. शहाजी राजे पुत्राबरोबर किल्ले पाहत पाहत खूप हिंडले. रायगडास आल्यावर 'हीच राजधानी करा' असा त्यांनी सल्ला दिला. नंतर पुण्याच्या वाड्यात काही दिवस राहून पिता-पुत्र पुन्हा जेजुरीस आले. राजांना कर्नाटकात जाणे भागच होते. जड व व्याकुळ अंतःकरणांनी सर्वांनी एकमेकांचे निरोप घेतले. वेचाळीस पिढ्या उद्धरणान्या आपल्या पराक्रमी पुत्रास तुळजा नावाची प्रासादिक तलवार व अनेक आशीर्वाद देऊन राजांनी सर्वांचा निरोप घेतला. वारणेपर्यंत शिवाजी व जिजामाता राजांच्या संगतीत होते. तेथून मग कायमची ताटातूट झाली.

शिमोगा जिल्ह्यात पाळेगावचे बंड मोडण्यासाठी शहाजी राजांची रवानगी झाली होती. राजांना शिकारीचा नाद फार. एक दिवस तुंगभद्रेच्या काठी बसवापट्टणाकडे राजे शिकारीला गेले. वेळ सायंकाळची. माघाचे दिवस. गाव होदिगिरे. हरिणाची शिकार करता करता राजे घोड्यावरून पडून जखमी झाले व थोड्याच वेळात निधन पावले. (दि. २३-१-१६६४). शिवाजीने शाहिस्तेखानाची बोटे तोडल्याची व शूरतेवर स्वारी केल्याची वार्ता त्यांनी नुकतीच ऐकली होती. शिवाजीचे वैभव पाहण्यास त्यांना जगायचे होते. पण ईश्वराच्या मनात तसे नव्हते. त्यांची उत्तरक्रिया एकोजीने केली. शिवरायांना हे वर्तमान कळताच त्यांनी बहुत शोक केला. प्रीतिश्राद्धादी विधी करून दानधर्म अपार केला.

'मातुश्री अग्निप्रवेश करित होती तिचे मांडीवर बैसोन गळा मिठी घालून आणि घालून राहविली. आपला पुरुषार्थ पहावयास कोणी नाही. तू जाऊ नको. म्हणून मोठा यत्न करून राजियांनी व सर्व थोर थोर लोकांनी राहविली.'

शहाजी राजे निधनसमयी सुमारे सत्तर वर्षांचे होते, तर जिजामाता या वेळी सदुसष्ट वर्षांची होती. वृद्धापकाळी वैधव्याचा प्रसंग आल्यामुळे ती साध्वी पतिभक्तीने सती जाण्यास निघाली. पण पुन्हा पुत्राच्या मायापाशात गुंतून पडली. पुत्राच्या पुरुषार्थावर तिचा जबर विश्वास होता. त्या पुरुषार्थाची वाटचाल अद्याप संपलेली नव्हती. मायलेकराचे ध्येय अद्याप सिद्धीस जावयाचे होते. मन घट्ट करून पुत्रप्रेमासाठी व कर्तव्यपूर्तीसाठी तिने जगायचे ठरविले. स्वराज्याचा अरुणोदय पाहिल्याशिवाय डोळे मिटावयाचे नाहीत असेच जणू तिने ठरविले.

वात्सल्य, पुत्राचे तसे प्रजेचे

शहाजी राजांच्या निधनाचा शोक आवरून मायलेकरे पुन्हा आपल्या कामास लागली. पुत्राच्या हालचालींवर माऊली सतत लक्ष ठेवी. शिवाजी राजांना घरातले विश्वासाचे व वडीलधारे माणूस म्हणजे एक जिजामाता. राजे वयाने व कर्तृत्वाने मोठे झाले खरे, पण मातेच्या दृष्टीला ते शिवबाच होते. वैधव्याचे दारुण दुःख गिळून ती वृद्ध माऊली पुत्राचा वाढता पराक्रम आणि वैभव पाहण्यास जगली होती. मुलगा साहसी, शूर, मुत्सद्दी व संकटे ओढवून घेणारा आहे हे माहित असून ती जगली. मुलाचा जीवनक्रम संकटमय व धावपळीचा आहे याची तिला पुरेपूर जाणीव होती. शिवराजांना आता केवळ आदिलशाही व मोगली सत्तांशीच झगडावयाचे नव्हते, तर परकी डच, पोर्तुगीज व इंग्रजांच्या हालचालींचाही बंदोबस्त करावयाचा होता. या सर्वांनी राजांना उसंत म्हणून लाभू दिली नाही.

शहाजी राजांच्या निधनानंतर दोन-चार महिन्यांनीच आदिलशाही सरदार खवासखान पूर्वीचा तह विसरून महाराजांच्या मुलखावर चालून आला. बाजी घोरपडे व सावंत हेही त्याच्या वरोवर होते. महाराज या वेळी मंगळूर बसनूरकडे आरमारी स्वारीच्या तयारीत गुंतले होते. जिजामातेला खवासखानाच्या स्वारीची बातमी मिळताच तिने तांतडीने महाराजास पत्र लिहवून इशारा दिला, व त्याचे पारिपत्य करण्याचा मनोदय प्रकट केला. 'बाजी घोरपडे मुधोळकर याणी स्वधर्मसाधणता सोडून यवनदुष्ट तुरुक ह्याचे कृत्यास अनुकूल होऊन दगाबाजीने हुनरे करून विजापुरास येणे घडले. तेथे गुजरला प्रकार निर्वाणीचा तो तुम्ही समजलाच आहां. तोहि प्रसंग श्री तुमचा मनोरथ सिद्धीस नेणे व स्वधर्म राज्यवृद्धि करणे म्हणोन पार पडला. सांप्रत पुन्हा दुर्बद्धी धरून खवासखान विजापुराहून फौजेसुद्धा रवाना जाहले त्याची

हरोळी बाजी यांणी व लखम सावंत व खेम सावंत याणी प्रतिज्ञापूरवक जत (न) करून सेना समवेत निघाले. ते तिकडे येत आहेत. तुम्हांस श्री सांव व अंवा यश देणार पूर्ण आहे. ये समयी त्यांचे वेढे घ्यावे आणि आमचे मनोदय सेवटास नेणार तुम्ही सुपुत्र निर्माण आहां.' मातुश्रीचा हा इशारा व मनोदय महाराजांनी अर्थातच पुरा केला. आपल्या वडिलास कैद करणाऱ्या बाजी घोरपड्यास मुघोळला गाठून त्याचा प्रांत लुटून महाराजांनी लढाईत त्यास ठार मारले. खवासखान पळून गेला. सावंतास पळता भुई थोडी होऊन त्याने गोवेकरांचा आश्रय घेतला. महाराजांनी पाठलाग करून तिथेही त्यास दमविले, नमविले व शेवटी तह करण्यास भाग पाडले.

शिवबाच्या कारभारात जिजामाता विशेष लक्ष घालीत होती असे नाही. जरूर तेवढीच लक्ष घाली. इतर सारा वेळ ती देवाधर्मात, दानधर्मात व स्वजनांचा परामर्श घेण्यात घालवी. १६६५ सालच्या जानेवारीत (दि. ६) सूर्यग्रहणाची पर्वणी आली होती. अशा पर्वणीला तुला करण्याची एक धार्मिक रीत आहे. जिजामातेला अशी तुला करण्याची इच्छा झाली. शिवराजांनी तिला महाबळेश्वरला पोचवण्याची सर्व व्यवस्था केली. त्याप्रमाणे 'शके १५८६ क्रोध संवत्सरे पोष वद्य अमवशा महाबळेश्वरी जिजाऊं आऊ (ची) तुळा जाली. ग्रहण सूर्याचे होते.' १६६७-६८ सालात तिने रयतेमधील भांडणतंटे मिटवण्यात वराच भाग घेतल्याचे दिसून येते. 'तुम्ही सुखे आपली देसगती चालविणे. आमचे तर्फेने तुमचे वाईट सर्वेथा होणार नाही' अशा सहानुभूतीने ती निवाडे करी. कधी कधी भांडखोर लुच्च्यांना मुलाचा धाक दाखवून ती ताकीदही देत असे. जिजामातेचे प्रजावात्सल्य तर खरोखर आगळे होते. विठोजी हैबतरावाच्या मुलाचे लग्न ठरले होते. त्याचा रोजचा प्रपंच कसाबसा भागत होता. मुलीच्या लग्नात इच्छा असूनही थोरामोठ्यांना बोलावणे त्याला शक्य नव्हते. किंबहुना लग्न कसे पार पडणार याची त्याला काळजी लागली होती. जिजामातेस त्याची ही हलाखी समजताच तिने २५ होन व ५०० माणसांच्या जेवणाचे सामान त्याजकडे पाठविले व त्या गरिबाची चिंता दूर केली. दुष्काळात परांगदा झालेल्या एका कुलकर्ण्याच्या कुटुंबाचा तिने असाच परामर्श घेतला आहे. शिवराजांच्या राजकीय हालचालींकडे जागरूकतेने लक्ष देणारी ही कर्तव्यकठोर माउली त्यांच्या प्रजेची

सुद्धा साउली होऊन राहिली होती.

१६६५ साली औरंगजेवाने शिवाजीराजांवर प्रचंड मोहीम काढली. राजांचा विस्तारलेला स्वराज्यरूपी वटवृक्ष कोमेजू लागला. थरथरू लागला. उन्मळून पडणार की काय अशी भीती उत्पन्न झाली. जयसिंग व दिलेरखान दरवारात विडे उचलून महाराष्ट्रात वेगाने आले. महाराजांच्या मानाने त्यांचे सामर्थ्य अफाट होते. त्यांनी झपाट्याने महाराजांचे किल्ले व मुलूख ताब्यात घेऊन त्यांची नाकेवंदी केली. दिलेरखानाने पुरंदरला वेढा घातला. शत्रूचे सामर्थ्य ओळखून यावेळी महाराजांनी तह करण्याचे ठरविले. या तहान्वयं महाराजांना २३ किल्ले व चार-पाच लाख होनांचा प्रदेश मोंगलांना द्यावा लागला. शिवाय औरंगजेवाची ताबेदारी पत्करून आगन्यास जावे लागले.

आगन्यास जावयाचे म्हणजे जिवावरचा प्रसंग होता. प्रदेश दूरचा व अपरिचित. मोंगलांकडून केव्हा दगाफटका होईल याचा नेम नव्हता. तथापि सुरक्षिततेची जबाबदारी जयसिंगाने अंगावर घेतल्यामुळे महाराजांनी बाल-संभाजीसह आगन्याला जाण्याचे ठरविले. औरंगजेबाचा बादशाही दरबार व दरारा म्हणजे आहे तरी काय हेही महाराजांना एकदा बघावयाचे होते. निघण्या-पूर्वी महाराजांनी श्रीशंभूस, भवानीस व मातुश्रीस नमस्कार केला. प्यारा पुत्र दूरदेशी, औरंगजेबाच्या भेटीस निघाला, हे पाहून वृद्ध मातेला रडू कोसळले. शिवबा परत येतो की नाही अशी तिला भीती पडली, पण शूर पुत्राने तिला धीर दिला. 'तुझ्या आशीर्वादाने सुखरूप परत येईन' असे बोलले. मग तीनशे-साडेतीनशे विश्वासू लोकांसमवेत राजांनी उत्तरेकडे कूच केले. पराभूत झाले होते तरी वृत्ती पराभूत झाली नव्हती. उरले होते तेवढ्या आधारावर सुद्धा मोठ्या थाटात व दिमाखाने राजे आगन्यास पोचले.

औरंगजेव बादशहाने प्रवासात व पुढे राजधानीत राजांची बडदास्त उत्तम ठेवली होती. पण प्रत्यक्ष दरबार-भेटीच्या प्रसंगी राजांना भलत्याच ठिकाणी स्थान देऊन त्यांचा अपमान करण्यात आला. ज्यांनी राजांना एकेकाळी पाठ दाखविली त्यांना सुद्धा वरचे स्थान देण्यात आले. राजांना ही गौण सहन झाली नाही. आगन्याची हवा त्यांना सोसवेना ! तिथल्या दरवारी वातावरणात त्यांचा कोंडमारा होऊ लागला. बादशहाकडे राजांनी निषेध प्रकट केला. बादशहाकडून समजाविण्याचा यत्न झाला. पण अपमान तो अपमान.

राजाचे समाधान होईना. तवियत बिघडली. बादशहाने डोळे वटारले, नखे काढली आणि हाती आलेल्या सावजाला नजरबंद कैदेत ठेवले. राजांना ही स्थिती आणखीनच जाचक झाली. 'मला महाराष्ट्रात जाऊ तरी द्या किंवा येथे ठार तरी मारून टाका' असे वैतागाचे व निर्वाणीचे उद्गार महाराज काढू लागले. महाराजांवरील नजरकैद आणखी सक्त करण्यात आली. आगन्यास आपल्या जिवाचे काहीतरी बरेवाईट होणार असा त्यांना संशय येऊ लागला.

मग एक दिवस मोठ्या धाडसाने व युक्तीने, पेटान्यात बसून संभाजीसह महाराज मोंगली मगरमिठीतून निसटले (१७-८-१६६६). वेषान्तर करून ते जे निसटले ते प्रथम मथुरेस आले. तेथे मोरोपंतांचे मेहुणे कृष्णाजी होते. त्यांच्या हवाली संभाजीला करून महाराज अतिशय त्वरेने महिन्याभरात महाराष्ट्रात आले. जिजामाता डोळ्यांत पंचप्राण आणून त्यांची वाट पाहात होती. पुत्राच्या गैरहजेरोत ती कारभारात लक्ष घालीत होती. आगन्याला जाण्यापूर्वी महाराजांनी आपला शिक्कामोर्तब तिच्या हवाली केला होता. मोरोपंत, निळो सोनदेव, प्रतापराव आदींना तिच्या आज्ञेत राहण्यास सांगितले होते. विशेषप्रसंगी ती स्वतःच्या कोयरीच्या आकाराच्या फारशी शिक्क्याचाही उपयोग करी. पण तिचे चित्त होते पुत्राच्या येण्याकडे.

राजगडच्या पद्मावती माचीवरील वाड्यात एके दिवशी सकाळी वर्दी गेली की, कोणी बैरागी साधु मातुश्रींचे दर्शन चाहतात. साधूंचे दर्शन ! अलभ्य लाभ ! शुभ शकुनच. शिवबा कधी येईल हे तरी त्यांना विचारीन. मग आज्ञा झाली. 'त्यांना घेऊन या आत.' जगदंब, जगदंब' अशी गंभीर वाणी उच्चारीतच बैरागी ओसरीवर आले. त्यांच्यापैकी एकाने लवून मुजरा केला. मातुश्रींना ओशाळल्यागत झाले. मग दुसरा बैरागी सस्मित मुद्रेने पुढे झाला, आणि त्याने आवेगाने मातुश्रींचे पांय धरले. मातुश्री चपापल्या. बैराग्याच्या डोक्यावरील जखमेच्या खुणेकडे लक्ष जाताच भावनावेगाने त्या तात्काळ ओरडल्या, 'शिवबा, माझ्या लेकरा, ऊठ !' मग मायलेकरे कडकडून भेटली. आनंदाने वेहोप झाली. जणू जिवाशिवाची भेट झाली. 'भवानीने संरक्षून स्वस्तिक्षेम आणले. निराजीपंत, दत्ताजीपंत व राघोबा मराठ्या असे चौघे आले. राजगडावर थोर धर्म मोठा महोच्छाव केला. साखरा वाटल्या, तोफांचे

आवाज केले. मातुश्रीने व कारकुनांनी व लष्कर, गड, कोट हशम सर्वांनी संतोष करून खुशाली केली. '

एवढ्या आनंदात रुखरुख नि चूटपूट लागली होती ती एका गोष्टीची. लाडक्या नातवाचा ठावठिकाणा नव्हता. ' शिवबा, शंभूराया कुठे रे आहे ? ' असे शब्द ऐकताच राजेही गहिवरले व आवंढा गिळून मोठ्या धीराने म्हणाले, ' मासाहेब, मी आलो तसाच तोही एक दिवस येईल. त्याच्या जिवास अपाय होऊ नये म्हणून आम्हीच त्याचेविषयी अशुभ वार्ता पिकविली होती. पण आता शंभूरायाची काळजी नको. तो लवकर येईल. ' तरी पण म्हाता-रीस चैन पडेना. पाडवा आला. कुणाला अन्न गोड लागले नाही. मग एक दिवस मथुरेचे कृष्णाजी संभाजीराजांना घेऊन राजगडास आले. आजीने त्यास कवटाळून धरले. वीर, धीर आणि उदार शिवराजांनी कृष्णाजीच्या कुटुंबियास पाचपंचवीस हजार होन वक्षिसादाखल देऊन त्यांच्या स्वामिनिष्ठेचा गौरव केला. जिजामातेस पुत्र भेटला, नातू भेटला, सर्व काही मिळाले.

आता डोळ्यांनी वधायची होती एकच गोष्ट. मनात एक आस होती. पेरले होते, ते वाढले होते, फुलत होते. पण फळे लागायची होती, चाखायची होती. पूर्वीचे डोहाळे स्मरून मनात सारखे येत होते की " शिवबा, वडील स्वपराक्रमाने वजीर झाले, बडे सरदार झाले, राजासारखे वागले. पण ' राजे ' झाले नाहीत. तू राजा हो. महाराष्ट्राचा राजा हो. आधार हो. डोळे मिटण्या-पूर्वी मला एकदा तो सुखसोहळा बघू दे. याचि देही याचि डोळा बघू दे. "

म. वं. सं. ठाणे, साचमालय शाखा.

बाल वाङ्मय विभाग

पा. क्र १६४३

दिनांक

२५/८/४८

विषय

हर्ष आणि खेद

शिवाजीराजे आग्न्याहून सुटून राजगडी आले ते दगदगीने काही दिवस आजारी पडले. विश्रांतीची त्यांना गरज होती. प्रकृतीला आराम पडताच मग दिवसाचीही उसंत न घेता त्यांनी फौजा सिद्ध केल्या व मोंगलांच्या घशात गेलेला मुलूख जिंकण्याची मोहीम काढली. राजांचे अद्भुत पलायन आणि त्यांनी नव्या जोमाने सुरू केलेली मोहीम वघून मोंगल, विजापूरकर, पोर्तुगीज व इंग्रज या सत्तांना धास्तीच बसली. सर्वसामान्य जनता तर राजांना ईश्वराचा अवतार मानू लागली.

राजांना आपल्या किल्ल्यांचे फार महत्त्व वाटत होते. 'गडकोट हेच राज्य, गडकोट म्हणजे राज्याचे मूळ, गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी' असे त्यांच्या राजनीतीचे सूत्र होते. सिंहगड (कोंडाणा) हा त्यांचा प्यारा गड होता त्यांच्या पराक्रमाची ती आरंभीची निशाणी होती. त्या गडाला इतिहास होता. तेव्हा या गडापासूनच त्यांनी आपल्या मोहिमेस आरंभ केला. कोंडाणा घ्यावा असे जिजामातेच्याही मनात होते. पण हा किल्ला म्हणजे सिंहाचा जवडा. त्या जवडाचांत शिरणार कोण ? गडाला पाठवावे या अंघड कामगिरीवर ? मग एक नाव आठवले. तानाजी मालुसरे. आज्ञा होताच तीनशे मावळ्यांनिशी घोरपड लावून तानाजी गडावर चढला. वेळ काळोखी. मावळ्यांच्या आगमनाची चाहूल लागून मोंगल जागा झाला. किल्लेदार उदेभान शूर होता. तलवारीला तलवार भिडली. खणाखणी जोरदार झाली. तानाजी व उदेभान यांची गाठ पडून दोघेही त्वेषाने लढले आणि परस्परांच्या वाराने धारातीर्थी पडले. (४-२-१६७०). मावळ्यांनी किल्ला सर केला. गड आला, पण सिंह गेला ! शिवाजी व जिजाईला ही वार्ता कळताच दोघांना दारुण दुःख झाले.

- कोंडाणा जिकल्यावर पंधरा-वीस दिवसांनी जिजामातेची दुसरी सून सोयरावाई प्रसूत होऊन तिला मुलगा झाला (२४-२-१६७०). त्याचे नाव राजाराम ठेवण्यात आले. राजारामाच्या जन्मानंतर वर्षभराने शिवाजी राजांनी राजगडचा मुक्काम हलवला व सर्व कुटुंबियांसह ते रायगडाला राहू लागले. या वेळी जिजामातेने सत्तरी ओलांडली होती. रायगडची हवा थंड व तेथे पाऊस फार. येथले हवापाणी मातेला मानवेना म्हणून शिवाजीने गडाच्या पायथ्याशी, पाचाड गावी तिच्यासाठी एक स्वतंत्र गढी (वाडा) बांधली. पाचाडला पूर्वीपासून बाजारपेठ होती. गडावर बरेचसे सामान येथून जात असे. पाचाडच्या वाड्यातच जिजामातेचे उर्वरित आयुष्य गेले. वय झाल्यामुळे तिचे दिसण्याचे मान कमी झाले होते. ऐकूही कमी येई. शरीर थकत चालले होते. कोणी काही तक्रार घेऊन आले किंवा विचारपूस केली तर तेवढ्यापुरते ती कारभारात लक्ष घाली. एरवीचा सारा वेळ देवधर्मात, पुराणश्रवणात ती घालवीत असे. शिवरायांनी मातुश्रीच्या येथल्या खर्चाची स्वतंत्र व्यवस्था करून तिच्यासाठी कारकून, दिवाण, नोकरचाकर, पुराणिक, दासी वगैरे नेमणुका करून दिल्या होत्या आईच्या सुखसोयीत त्यांनी काही कमी पडू दिले नाही.

१६७४ साल उजाडले. महाराष्ट्राच्या इतिहासात एक नवे पर्व सुरू झाले. वसंत ऋतूला आगळा वहर आला. राकट भूमीने नवतेज धारण केले. रख-रखीत उन्हाळा संपत आला. सह्याद्रीच्या शिखरांवर सिंधुसागराचे विरळ मेघ चुंबन्या ढाळू लागले. शिवराज्याभिषेकासाठी रायगडही नटू थटू लागला. चोरी बाजूंचे शत्रू महाराजांच्या पराक्रमाने निस्तेज, निष्प्रभ झाले होते. गरीब महाराष्ट्राची कणखर-राकट भूमी परदास्यांतून मुक्त झाली होती मराठी मने, मराठी माणसे शिवाजीला राजा मानू लागली होती. पण अद्याप सकलांच्या मनांतून गुलामी वृत्ती गेली नव्हती. प्रतिष्ठितपणाच्या परंपरागत जीर्ण कल्पना काही लोक उराशी कवटाळून बसले होते. आदिलशहाला व औरंगजेबाला शिवराजांनी पाणी पाजले तरी त्यांना ते खरे वाटेना आणि वाटले तरी गुलामी वृत्तीची जळमटे त्यांच्या मनांतून जाईनात. शिवराजांच्या कुलगोताची तर्कटांनी मग चौकशी आरंभिली. काही नतद्रष्टांनी राजांच्या राजेपणाविषयी शंका घेतल्या. या शंकाकुशंकांना जागा राहू नये, तमाम

लोकांना स्वराज्याची प्रचीती आणून द्यावी यासाठी महाराजांनी स्वतःला राज्याभिषेक करून घेण्याचे ठरविले.

गडावरील तटबंदी मजबूत झाली होती. इमारतीचे रंगकाम संपले होते. दारुगोळा भरपूर होता. शस्त्रागार सज्ज होते. धनधान्यांनी कोठारे समृद्ध होती. तलावात भरपूर पाणी खेळत होते. जगदीश्वराचे मंदिर घंटानादाने निनादत होते. माणसांची ये-जा कमालीची वाढली होती. प्रतापगडला जाऊन महाराजांनी श्रीभवानीचे दर्शन घेतले. येताना पाचाडास मुक्काम करून मातुश्रीस पालखीत घालून तिजसमवेत स्वारी गडावर आली. मातेला अस्मान टेंगणे झाले. स्वर्ग दोन बोटे उरला. राज्याभिषेकासाठी गडावर गर्दीच गर्दी झाली. दहा हजार लोक जमा झाले. समारंभ विधिपूर्वक यथा-सांग होणार होता. काशीच्या गागाभट्टांकडे समारंभाचे पौराहित्य देण्यात आले. तत्पूर्वी भारतातील पवित्र नद्यांचे जलकुंभ गडावर येऊन पोचले. समारंभास आरंभ झाला.

२८ मे १६७४ रोजी शिवराजांची मुंज झाली. ३१ ला सर्व राण्यांशी समंत्रक वैदिक पद्धतीने पुन्हा विवाह झाले. तत्पूर्वी एक दिवस अरिष्टनाशार्थ राजांचा तुलादानविधी झाला. निरनिराळ्या धातूंची नाणी व खाद्यपदार्थ यांची किंमत सुमारे लक्ष होत भरली. ही सारी रक्कम दानधर्मात वाटण्यात आली. प्रत्यक्ष राज्यारोहणसमारंभ शके १५९६ ज्येष्ठ शु. १३, शुक्रवार, ६ जून १६७४ रोजी पहाटे पाचच्या सुमारास झाला. सिंहासनावर बसण्यापूर्वी महाराजांनी मातुश्रीस वंदन करून तिचा आशीर्वाद घेतला. मग राजा-राणीवर सुवर्णकलशातून अभिषेक करण्यात आला. ब्राह्मणांनी मंत्र म्हटले. लोकांनी जयजयकार केला. सकाळी सात वाजता छत्रपती शिवाजीमहाराज दरबारात सिंहासनावर आरूढ झाले. गागाभट्ट, मोरोपंत व इतर अष्टप्रधान नजीक उभे राहिले. युवराज संभाजी महाराजांच्या पायाशी पायरीवर बसले. मग सरदार-मानकन्यांचे मुजरे होऊन नजराणे सादर झाले. इंग्रजांच्या वकिलानेही नजराणा नजर केला.

देशाचा पालनवाला । तो शिवाजी राजा झाला
धर्माचा रक्षणवाला । तो शिवाजी राजा झाला

वैकुंठ रायगड केला । लोक तो देवगण बनला
शिवप्रभु विष्णु झाला । वंदन त्याला ”

या वैभवशाली समारंभास दीड लाख होन खर्च झाला. पंक्तिभोजने अमाप झाली. दानधर्म अपार झाला. नवे नाणे पाडण्यात आले. नवा राज्य-व्यवहारकोश रचण्यात आला. नव्या राजशकास आरंभ झाला. शिवराजाच्या 'राजमुद्रेवर एक' आगळेच नवतेज विलसू लागले.

प्रतिपच्चंद्ररेखेव । वर्धिष्णुविश्ववंदिता
शाहसूनोः शिवस्यैषा । मुद्रा भद्राय राजते ॥

जिजामातेच्या डोळ्यांचे पारणे फिटले. हा अनुपम सोहळा पाहून तिचे नेत्र आनंदाने दाटून आले. तिचे सकल मनोरथ पूर्ण झाले. जीवन कृतार्थ झाले. 'याचसाठी केला होता अट्टहास । शेवटचा दीस गोड व्हावा.' या स्थितीप्रत ती पोचली. अत्यानंदाने तिचा ऊर फाटण्याची वेळ आली. राय-गडावरील गडबड, महोत्सव नी आनंदीआनंद बघून तिचे डोळे निवले वेड्या-गत झाले तिला. रात्री शिवबाला जवळ बोलावून कुरवाळून तिने आपल्या हाताने दृष्ट काढली, आणि म्हणाली, " शिवबा, भाग्याचा झालास, महाराष्ट्राचा राजा झालास. लोकांचा राजा झालास ! लोकांना निर्भय व सुखी केलेस. पुरुषार्थाची शर्थ झाली. माझे मनोरथ पूर्ण केलेस. आज सोन्याचा दिवस पाहिला. लपूर्व तेज बघून घेतले. आता या डोळ्यांना अंधार पाहवणार नाही. मनाला दुःख सोसवणार नाही. उद्या मला पाचाडात पोचीव. देवाचे नाव घेत दिवस मोजीत राहीन. "

दुसऱ्या दिवशी पालखीत घालून मातुश्रींना पाचाडात पोचविण्यात आले. गडावरून आल्यापासून त्यांना थकवा फार वाटू लागला. जिवाची आशा वाटेना. राजे रोज भेटून जात. मातेची प्रकृती एक दिवस फारच बिघडली म्हणून राजे सन्निध बसून राहिले. ज्येष्ठ वद्य ९ शके १५९६, बुधवारी (दि. १७ जून १६७४) मध्यरात्रीचा समय प्राप्त झाला. जिजामातेचे नेत्र पैलतीराला लागले आणि तिचा वीरपुत्र तिच्या उशाशी खाली मान घालून अश्रू ढाळीत बसला होता. मातुश्री गेल्याचे कोणी तरी सांगताच अजाण

वालकाप्रमाणे राजे ढसढसा रडू लागले. राज्याभिषेकाच्या आनंदावर विर-
जण पडले. त्या सुखसोहळ्यानंतर अकराव्या दिवशी महाराजांवर मातृवियो-
गाचे दुःख कोसळले. आईची चिंता बघून त्यांना पुन्हा पुन्हा भडभडून येत
होते. महाराजांना असे रडताना कोणीच पाहिले नव्हते. पण आता रडून,
शोक करून आई परत येणार नव्हती. विवेक करून तो निश्चयाचा महामेरू
आणि बहुत जनांचा आधारू राजा जड पावलाने चालू लागला. कर्तव्यास
लागला.

स्मारक आणि पुण्यस्मरण

राजधानी रायगडाच्या पायथ्याशी पाचाड नावाचे छोटे गाव आहे. या गावात गेले की एक छत्री (स्मारक) उभारलेली दिसते. शिवाजी महाराजांनी ज्या ठिकाणी आपल्या तीर्थरूप मातुश्रीस चंदनाची चिता रचून अग्नी दिला, त्याच ठिकाणी ही छत्री उभारलेली आहे. दुर्भाग्याची गोष्ट म्हणजे बरीच वर्षे आम्हा मराठ्यांस ती अज्ञात होती. तिचा शोध चालू शतकात कुलाबा जिल्हा लोकल बोर्डाने नेमलेल्या रायगड समितीने लावला व मग कुठे आम्हा लोकांना जिजामातेचे स्मारक गवसले. तेव्हा स्मशानवत् भूमीत एका विहिरी-नजीक एका पडका चबुतरा आढळला. चबुतरा अष्टकोनी असून वर दोन खांब व कमान कशीबशी उभी होती. याच वेळी विहिरीचा व वाड्याचा ठावठिकाणा लागला. वाड्याच्या पडक्या भिती अद्याप दिसतात. दोन्ही स्थाने जिजामातेच्या सान्निध्यामुळे लोकांना पवित्र वाटू लागली. सश्रद्ध लोक वाड्याची माती कपाळाला लावू लागले. विहीर पायऱ्याची आहे. इंदूरच्या महाराजांनी तिच्या जीर्णोद्धारसाठी मोठी रक्कम दिल्यामुळे आता ती विहीर दुरुस्त करण्यात आली आहे. जिजामातेची पडीक अवस्थेतील छत्री आता नीट उभारण्यात आली आहे. फलटणच्या राजे निंबाळकरांनी तिचा मूळा-वरहुकूम जीर्णोद्धार केला व एकप्रकारे पितृऋण फेडले. ज्यांना रायगडला जाण्याचा योग येईल त्यांनी पाचाडातील या स्मारकाचे अवश्य दर्शन घ्यावे म्हणजे गडाच्या चढणीचा त्यांना शीण होणार नाही.

जिजामातेची थोरवी किती वर्णावी ! कोणत्या शब्दात वर्णावी ! कवीन्द्र परमानंद, जयराम पिंडये, गागाभट्ट इत्यादी शिवकालीन पंडितकवींपासून तो अलीकडील सावरकर-गोविदांपर्यंत अनेक कवींनी व ग्रंथकारांनी तिच्या थोर-
जि... ५

वीचे गुणगान केले आहे. वीरपत्नी व वीरमाता या नात्यांनी तिचे वर्तन खरोखर आदर्श होते. पतीवर रागवावे-रुसावे अशी परिस्थिती असून तिने कधी शहाजी राजांचा राग केला नाही. उलट त्यांना देवासमान मानून त्यांच्या मृत्यूची वार्ता कळताच ती पतिव्रता अग्निप्रवेश करण्यास निघाली. जिजामातेच्या भावजया व एक सून सती गेल्याचे इतिहासात नमूद आहे. पतिनिधनसमयी सन्निध असती तर तीही सती जाण्याचा संभव होता. जिने सवतीचा व त्यांच्या मुलांचा कधी राग केला नाही ती पतीचा राग का करील ? पति कोणत्या राजकीय स्थितीत व बंधनात नांदत होता याची तिला जाणीव होती. वीरता, धीरता, समजुतदारपणा, सोशिकपणा, प्रेमळपणा आणि विनय या गुणांची जिजामाता खरोखर मूर्ती होती. बालपणी पुत्रावर तिने जे संस्कार केले, शिकवण दिली त्यामुळेच तिचा पुत्र स्वाभिमानी, शूर व सदाचारी निघाला. शिवाजीच्या मोठेपणीसुद्धा तिचे मार्गदर्शन चालू होते. शिवाजी कोणत्याही महत्त्वाच्या प्रसंगी मातुश्रींचा सल्ला व आशीर्वाद घेत. पुत्रा-इतकेच प्रजेविषयी तिच्या अंतःकरणात वात्सल्य होते. गृहिणी या नात्याने-सुद्धा तिची वागणूक आदर्श होती. सासू, दीर, सुना, नातवंडे यांनी गजबजलेल्या घरात ती माउली सावलीप्रमाणे नांदत होती. सुनांना तिचा धाक वाटत नसे, तर आदर वाटे. शिवरायांसारखा छत्रपती राजा ज्या स्त्रीला देवतेसमान मानीत होता त्या स्त्रीची थोरवी वर्णन करण्यास शब्दांचे बुडबुडे असमर्थ आहेत.

शब्दसृष्टीच्या ईश्वरांनी मात्र या थोर स्त्रीचे जे गुणगान केले आहे ते आपण समजावून घेऊ. कर्नाटकात शहाजीराजांच्या पदरी जयराम पिंड्ये नामक कवी होता. 'राधामाधवविलासचंपू' या काव्याच्या एकादश उल्लासात तो म्हणतो की—

जशी चंपकेशी खुले फुल्लजाई । भली शोभली ज्यास जाया जिजाई
जिचे कीर्तिचा चंबु जंबुद्विपाला । करी साउली माउलीसी मुलाला

'फुललेल्या जाईने चाफा खुलून दिसावा त्याप्रमाणे जिजाईमुळे शहाजी शोभून दिसत होते. मुलांवर माउलीची सावली असावी त्याप्रमाणे भारतातील लोकांना जिजाईचा कीर्तिरूपी चंबु (घुमट) विसावा वाटत आहे.'

गागाभट्टाने शिवराजप्रशस्तीत जिजामातेची प्रशस्ती येणेप्रमाणे केली आहे.

कादंबिनीव नजजीवनदानहेतुः । सौदामिनीव सकलारिविनाशनाय
आलंबिनीभवति राजगिरेदिदानी । जीजाभिदा जयति शहाकुटुंबिनी सा

मेघमालेप्रमाणे लोकांच्या जीवनास उपयुक्त होणाऱ्या, विद्युत्प्रमाणे सर्व शत्रूंचा नाश करणाऱ्या, राजगडावर सर्वांचे आश्रयस्थान होणाऱ्या या शहाजीच्या पत्नीचा विजय असो !

‘ शिवाजी दी ग्रेट ’ या इंग्रजी ग्रंथाचे विद्वान लेखक कॅ. डॉ. बाळकृष्ण यांनी जिजामातेच्या तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वाविषयी एक मार्मिक वाक्य लिहिले आहे. ते असे— ‘ In one word, she had the head of a man over the shoulders of a woman. ’

(देहाने स्त्री असलेली जिजाई म्हणजे मूर्तिमंत पौरुषच होते.)

कॅ. वासुदेवशास्त्री खरे यांनी ‘ शिवसंभव ’ नाटकात जिजाईची रंगवलेली व्यक्तिरेखा अशीच तेजस्वी आहे.

स्त्रीजातीविषयी शिवरायांच्या भावना केवढ्या उदात्त स्वरूपाच्या होत्या हे सर्वांना ठाऊक आहे. आपल्या सैनिकांपैकी स्त्रियांना कोणी पीडा देऊ नये अशी त्यांची सक्त आज्ञा असे. स्त्रियांच्या अब्रूची व शीलाची महाराजांना अतिशय चाड होती. एक आख्यायिका अशी सांगतात की, १६५७ साली कल्याण-भिवंडीचा भाग काबीज करताना आबाजी सोनदेवांच्या हाती तिथल्या मुसलमान सुभेदाराची सून लागली. तिचे अप्रतिम लावण्य पाहताच ‘ आमच्या मासाहेब तुमच्यासारख्या खूबसूरत असत्या तर आम्हीही सुंदर निपजलो असतो ’ असे उदात्त उद्गार काढून महाराजांनी त्या भयभीत मुलीस उंची वस्त्रे व दागदागिने देऊन तिच्या घरी पोचते केले. महाराजांच्या या आदर्श वर्तनाने बिचारा आबाजी मेल्याहून मेल्यासारखा झाला. महाराजांच्या ठायी स्त्रीजातीविषयी जो इतका आदर वसत होता त्याचे मुख्य कारण त्यांची स्वतःची आदर्श माता.

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे व भारताचार्य चिंतामणराव वैद्य या विद्वानांनी आपआपल्या ग्रंथात जिजामातेची वास्तविक योग्यता वर्णिली आहे. ती उद्धृत करून या स्फूर्तिशालिनी स्त्रीचे पुण्यस्मरण आम्ही संपवितो.

न्यायमूर्ति म. गो. रानडे : मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष ' (१८९७)

“ जिजाबाई थोर कुळात उत्पन्न झाली होती व तिचा शरीरसंबंधही थोर घराण्याशी आला होता. पण एवढ्याच गोष्टीवर तिची थोरवी अवलंबून नव्हती. तिच्या थोरपणास तिच्या अंगचे गुणच कारण होते. ती यःकश्चित कुळात उपजती तरीही तिचे अलौकिक गुण झाकते ना. शिवाजीचे जिजाबाईवर अतोनात प्रेम असे. प्रत्येक गोष्टीत तो जिजाबाईचा सल्ला घेई. जिजाबाईने शाबासकी दिली की, केलेल्या सर्व श्रमाचे सार्थक झाले असे त्यास वाटे व नवीन स्वान्याशिकारी करण्यास त्यास अधिक हुरूप येई. जिजाबाईने मांडीवर घेऊन पाजलेल्या गोड उपदेशामृतामुळेच तो इतका धार्मिक बनला होता. जिजाबाईने पाजलेल्या वाळकडूनेच स्वकर्तव्याची त्यास पूर्ण ओळख करून दिली होती. कोणत्याही अवघड कामगिरीवर जावयाचे असले म्हणजे, शिवाजी प्रथम आईचा आशीर्वाद घेई. शिवाजी जो इतका उदयास आला त्यास कारण तरी बहुतांशी त्याची आई जिजाबाईच होय.

भारताचार्य चिंतामणराव वैद्य : ' वैद्याचे ऐतिहासिक निबंध ' (१९३१).

‘ शिवाजी महाराजांची मातृभक्ती विलक्षण होती. सुदैवाने जिजाऊसारखी पूज्य, निःस्पृही, करारी, सद्गुणी अशी त्यास मातुश्री लाभली होती. तिची भक्ती केवळ देवासारखी शिवाजीमहाराजांनी केली. तिला हरप्रयत्नाने संतुष्ट ठेवण्याचा त्यांनी आमरणान्त प्रयत्न केला व कोणतीही गोष्ट तिला विचारल्याशिवाय केली नाही. नवऱ्याने दूर केल्यामुळे कदाचित जिजाऊचा ओढा माहेराकडे जावयाचा; पण तिने स्वकर्म काय आहे याचा पक्का विचार करून माहेराचा मुळीच ओढा धरिला नाही व आपल्या मुलावर जीव की प्राण प्रेम करून आपल्या पतीच्याच जहागिरीवर तिने दिवस काढले. या गोष्टीचा परिणाम महाराजांच्या मनावर झाला असलाच पाहिजे. शिवाजीचे मातेवरील प्रेम व जिजाऊचे आपल्यावर विशेष प्रेम न करणाऱ्या पतिसंबंधीचे आचरण लक्षात घेतले म्हणजे रामचंद्र-कौसल्येची आठवण झाल्यावाचून राहत नाही. कौसल्येसही पतीचा आधार कमीच होता. ती केवळ रामचंद्राच्या आधारावर जगली होती. ’

परिशिष्ट

जिजामाता - पत्रे

(शिवकालीन पत्रसारसंग्रह, खंड १ व २ मध्ये जिजामातेची दहा-बारा उपलब्ध पत्रे छापली आहेत. त्यांतील काही तिने स्वतः लिहवून पाठविली आहेत; तर काही तिच्याशी संबंधित अशी आहेत. ही पत्रे जिजामातेच्या गुणांची उत्तम ओळख करून देणारी असल्यामुळे प्रस्तुत चरित्रात त्यातील काही निवडक पत्रे पुनर्मुद्रित केली आहेत.)

(५१३) शके १५६८ चैत्र व. १२
पोटपत्र इ. स. १६४६ एप्रिल २

दादाजी कोंडदेव-विठ्ठल गिरमाजी हवालदार शिरवल. रामाजी विठ्ठल देशकुलकर्णी शिरवल हा पुण्यास येऊन सौ. मातुश्री जिजाभाऊसाहेब यांच्या समक्ष बोलला की, आपला व तिमाजी पुरुषोत्तम यांच्या वतनाचा निवाडा गोत देऊन करावा. त्यावरून हे पत्र तुम्हांस लिहिले आहे. तरी परगण्याचे दे।।ख, पाटील व वतनदार याचे माथा घालून निवाडा गोतन्याये करणे. शिवापूरचे मुक्कामीं वांटणीचा महजर करून दिला आहे त्यावर जाऊ नये.

(६१४) शके १५७३

खुर्दखत फा. मू. सी.

इ. स. १६५१-५२

अजर. जिजाबाई साहेब-हुदे. व मोक. मौ. वेहरवडे पर. पुणे गणो गबाजी तबीब कस. पुणे यास वेहरवडे येथे जमीन इनाम (प्रज पदमाजी होनप) खुद्दाचे फर्मान वजीर महाराज व सिउबा (जिल्हेज ७) यांच्या खुर्दखता-प्रमाणे चालू आहे. सालमजकुरी इनाम अनामत करण्याबद्दल चिर. रा. राजे. यांचे पत्र आले. तरीही इनाम अनामत न करितां पूर्वीप्रमाणे चालू ठेवणे. चि. रा. सिउबाचे खुर्दखताचा उजूर न करणे.

(६३१) शके १५७४ फाल्गुन शु. १
'प्रतिपच्चंद्र' मुद्रा इ. स. १६५३ फेब्रु. १८

वेदमूर्ती गोपाळभट बिन श्रीधरभट, वास्तव्य श्री महाबळेश्वर.
विद्यार्थी शिवाजी राजे दंडवत (प्रधानाची मु.) विनंति उपरी स्वामी भले थोर अनुष्ठाते सूर्य-उपासनी पद्महस्ती, ऐसे जाणोन आपण मातुश्री जिजाबाई आउसाहेव वेदमूर्ति प्रमाकर भट उपाध्ये यांच्या विद्यमाने स्वामीपासून मंत्रउपदेश संपादिला. स्वामी आपले गुरु. स्वामीस आपण आपले अभ्योदयार्थ सूर्यप्रीत्यर्थ अनुष्ठान सांगितलें. प्रतिवर्षी वर्षासन द्यावायाची मोईन केली असे. वितपशील वर्षासन पैकी गल्ला नवशेरी. सूर्यप्रीत्यर्थ अनुष्ठान प्रतिवर्षी करावे त्यास नक्त होन १००.

याप्रमाणे होन पाछाई एकशे व गल्ला नवशेरी बारूळे मापें खंडी आठ वजन टकबंदी सवा अठरा मण व आरक्त वस्त्रें दोनी व पितांबर एक शाल एक व आसन एक याप्रमाणे वर्षासन व पूजा सामुग्री मोईन दानपत्रे करून दिल्ली असे. स्वामींनी आमचें अभ्योदयार्थ सूर्यप्रीत्यर्थ प्रतिवर्षी अनुष्ठान उत्तरोत्तर करावें व मंत्रउपदेशही स्वामींचे वंशपरंपरेने आमचे वंशपरंपरेस करावा. आपण संकल्पपूर्वकं प्रतिवर्षी वर्षासन दानपत्र करून स्वामीस दिल्ले. हें आपले वंशपरंपरेने उत्तरोत्तर चालवावयास अन्यथा करूं तरी श्री महादेव साक्ष. स्वामींनी निरंतर देवापाशीं आमचें कल्याण इच्छावें. लेखनालंकार मोर्तब.

(१२३२) शके १५९० पौष शु. ६
इ. स. १६६८ डिसें. २८

राजश्री जिजाबाई-बाबाजी रामदेव कु० पर० पुणें

मुकुंद कान्हो देशकु० याचे तकसिमेस तुम्ही खल्ले करता तरी सालाबाद-प्रमाणे वागणें. नशते कथले केल्या, चिरंजीव काही कोन्हाचा मुल्हाजा करणार नाहीत. ऐसे समजोन घसघस न करणे. पेस्तर बोभाट आला म्हणजे बोल नाही.

(१२४४)

शके १५९० फाल्गुन व. ८

इ. स. १६६९ मार्च १५

अजर. रा. जिजाबाई साहेब. विठोजी हैबतराऊ सिलंबकर देशमुखतर्फ
गुंजनमावल.

तुम्ही आपली कन्या गोमाजी नाईकाच्या लेकास दिधली. लग्न सिधी
कारणें तुम्हांस हुजूर बोलाविले. तुम्ही सांगितलें की, सांप्रत रोजीचे खावयास
नाही आणि लग्नसिधी कॅसी होईल. त्यावरून तुम्हास होन २५ व ५००
माणसाची जेवणाची सामान दिधलें असे. लग्न सिद्ध करणें.

म. वं. सं, ठाणें, बाबुमालव बासा.
बाल बाळमग विभाग
बा. क्र. १६४३ विभाग
जिवव १५८८४
क्र.

BVBK-0401643

प्रमुख संदर्भ साहित्य

१. कवीन्द्र परमानन्दकृत श्रीशिवभारत— स. म. दिवेकर
२. राधामाधवविलासचंपू : (जयराम पिंडचेकृत)— वि. का. राजवाडे
३. शिवचरित्रप्रदीप— आपटे—दिवेकर
४. शिवकालीन पत्रसारसंग्रह— (खंड १ व २) केळकर—आपटे
५. श्रीशिवप्रभूचे चरित्र (सभासदाची बखर)— वि. स. वाकसकर
६. श्रीशिवछत्रपति महाराज ह्यांचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र
(चिटणीसविरचित)— का. ना. साने
७. House of Shivaji— Jadunath Sarkar
८. Shivaji And His Time— Jadunath Sarkar
९. दत्तोपंत आपटे लेखसंग्रह— द. वि. आपटे
१०. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश— डॉ. श्री. व्यं. केतकर
११. युगप्रवर्तक शिवाजीमहाराज— वा. कृ. भावे
१२. राजा शिवछत्रपति— ब. मो. पुरंदरे
१३. छत्रपति संभाजीमहाराज यांचे चरित्र— वा. सी. बेंद्रे
१४. छत्रपति शिवाजीमहाराज— दि. वि. काळे

